

EUROASIA JOURNAL

of SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES

ISSN 2651-5261

YEAR
2017

VOLUME
4

SINCE 2014

EDITOR
WU YICHENG

ISSUED IN OCTOBER 5, 2017

JOURNAL ID

THE NAME of JOURNAL : **EUROASIA JOURNAL of SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES**
FOUNDED IN : **2014**
ISSN : **2651-5261**
ISSUED IN : **OCTOBER 5, 2017**
PUBLISHER of JOURNAL : **IEDSR ASSOCIATION**
EDITOR : **WU YICHENG**
DIRECTOR of JOURNAL : **IEDSR ASSOCIATION**

SCIENTIFIC COMMITTEE

DR. ZHIHUAN MENCHUAN	MINZU UNIVERSITY
DR. ELENA TINIKOVA	RUSSIAN ACADEMY of SCIENCES
DR. KENES JUSIPOV	KAZAK TRANSPORTATION ACADEMY
DR. A. SHARIF FAKHER	BEIRUT UNIVERSITY
DR. Z. SULEIMENOVA	KAZAKH STATE TEACHER TRAINING UNIVERSITY
DR. CHOLPON TOKTOSUNOVA	STATE ECONOMY UNIVERSITY- KYRGYZSTAN
DR. ELVAN YALCINKAYA	NIĞDE UNIVERSITY
DR. SAODAT DAVLATOVA	ALISHIR NOVAI UNIVERSITY

CONTENTS

**BEYSEMBAYEVA K.D., SKAKOVA R.A., KARIMOVA R. E.
MAKULBEKOVA A.A**

**ETNOPEdagogics ROLE TRAINING OF FUTURE EXPERTS IN
DEVELOPMENT PROFESSIONAL PERSONAL**

Pages 1-6

Salih ÖZTÜRK, Buket KIRCI

**CAUSALITY BETWEEN TRADE OPENNESS AND ECONOMIC GROWTH:
THE CASE OF TURKEY OVER THE PERIOD 1999-2016**

Pages 7-14

ОТЫНШИЕВА А.А. ИБРАЕВА А.С.

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨПМӘДЕНИЕТТІЛІКТІҢ
(МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМНЫҢ) ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

Pages 15-20

Саодат ДАВЛАТОВА

**СЕМАНТИКА СИМВОЛОВ В УЗБЕКСКОМ ТРАДИЦИОННОМ
РЕМЕСЛЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ**

Pages 21-34

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ ӨЗІНДІК ДАМЫТУДА
ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҚТЫҢ РӨЛІ
ETNOPEDEGOGICS ROLE TRAINING OF FUTURE EXPERTS IN DEVELOPMENT
PROFESSIONAL PERSONAL

БЕЙСЕМБАЕВА К.Д. (BEYSEMBAYEVA K.D.)
СКАКОВА Р.Ә. (SKAKOVA R.A.)
КАРИМОВА Р. Е. (KARIMOVA R. E.)
МАҚҰЛБЕКОВА А.А. (MAKULBEKOVA A.A.)

Аңдатпа

Қазіргі заманда білім беруді модернизациялау жағдайында, өзінің кәсібін, этнопедагогиканың негіздерін еркін меңгерген, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті және құзырлы мамандарды кәсіби және этнопедагогикалық тұрғыда даярлау мәселесі ерекше маңызды болып саналады. Болашақ мамандар өскелең жас ұрпақпен, педагогикалық ұжыммен, ата-аналармен бірлесіп жұмыс барысында, дәстүрлі педагогикалық мәдениеттің негіздерін, этникалық педагогиканы меңгеруі керек, сонымен бірге өзіндік кәсіби дамытуға деген жоғары деңгейдегі ұмтылысымен айрықшалануы керек.

Түйін сөздер: Болашақ Маман, Кәсіби Өзін-Өзі Дамыту, Этнопедагогикалық Даярлық, Өзіндік Даму Сатылары, Сұрақнама, Білім Алушылар.

ABSTRACT

In the modernization of modern education, fluent in the basics of their profession, pedagogical, competitive and competent professionals in the labor market is particularly important concerning the training and pedagogical approach. The younger generation of future professionals, parents, teaching staff to work together in the traditional pedagogical culture, ethnic pedagogy skills, as well as their own professional development to a high level of ambition must differ. In the conditions of modernization of modern education, ososbenno an important problem is the problem of ethnopedagogical and vocational training of competitive and competent experts in labor market, masterfully using the profession and fundamentals of ethnopedagogics. An important factor of implementation of the called requirements, the orientation of future experts to professional self-development by means of ethnopedagogics is considered. Educational process of the higher school defines living and world outlooks of professional experts therefore at the higher school formation of interest in traditional pedagogical culture, ethnic pedagogics is necessary, that is implementation of training of the real teacher of the country and the people without ethnopedagogical education is impossible.

In a stage of vocational training in a higher educational institution, training of future experts for professional self-development because during this period motivational and valuable, cognitive and reflexive and activity sonova of professional self-development of the personality have been put is of particular importance. Ethnopedagogical preparation is an important part of vocational training of future expert, it is the continuous and operated process of formation of preparation for ethnopedagogical activity of future expert. The purpose of ethnopedagogical training of future experts for professional self-development, involvement of students to ethnocultural and pedagogical heritage of the Kazakh people, formation of readiness of use of heritages in own professional activity is.

Ethnopedagogical training of future experts for professional self-development, speaks as vocational training on development of ethnopedagogical knowledge, the skills representing tselenepravlenny activity of future experts in continuous management of own ethnopedagogical development, in the choice of the purposes, ways and the funds of professional self-improvement allocated for formation of ethnopedagogical activity and promoting understanding of the future professional activity.

For definition of ethnopedagogical training of future experts for professional selfdevelopment, it is possible to conduct the questionnaire or survey among students. It is possible to offer the following questions of the questionnaire to future experts:

1. How do you understand the term "ethnopedagogics"?
2. As you will be able to explain the following concepts: "development", "self-development", "is professional self-development"?
3. How you think what value has professional self-development in professional formation of future experts?
4. You feel or whether you realize requirement to professional self-development? Whether you seek for some actions for professional self-development? What difficulties and barriers arise in the course of professional self-development?
5. How you think what interrelation has ethnopedagogics to professional self-development?

Summing up the result of the aforesaid, it is possible to draw the following conclusion: not really high level of ethnopedagogical training of future experts for professional selfdevelopment in the system of modern higher education and in the conditions of the higher school is allocated.

Keywords: Future Specialist Training, Pedagogical And Professional Self-Development, Selfdevelopment Stages, The Students, Questionnaire.

Қазіргі заманда білім беруді модернизациялау жағдайында, өзінің кәсібін, этнопедагогиканың негіздерін еркін меңгерген, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті және құзырлы мамандарды кәсіби және этнопедагогикалық тұрғыда даярлау мәселесі ерекше маңызды болып саналады. Аталған талаптарды жүзеге асырудың маңызды факторы ретінде, болашақ мамандардың этнопедагогика арқылы өзін-өзі кәсіби дамытуға бағыттылығы алынады. Соңғы жылдары өзінің ана тілін, салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, тарихы мен мәдениетін білмейтін ұрпақтың саны артып келеді, жастардың дәстүрлі өмір сүру салтынан оқшаулану үрдісі бекіп, ғасырлар бойы қалыптасқан адамгершілік-этикалық ұғымдардың, халықтың рухани құндылықтарының жоғалу үрдісі байқалады, бұлар өз кезегінде ұлттың санасының деформациясына әкелетіні сөзсіз [1].

Жоғары мектепте оқыту үдерісінің болашақ кәсіби мамандардың өмірлік және дүниетанымдық ұстанымын анықтайтын болғандықтан, жоғары оқу орнында дәстүрлі педагогикалық мәдениетке, этникалық педагогикаға деген қызығушылықты, қалыптастыру қажет, яғни этнопедагогикалық білімсіз өз халқының және өз елінің нағыз педагогын даярлау мүмкін емес. Болашақ мамандар өскелең жас ұрпақпен, педагогикалық ұжыммен, ата-аналармен бірлесіп жұмыс барысында, дәстүрлі педагогикалық мәдениеттің негіздерін, этникалық педагогиканы меңгеруі керек, сонымен бірге өзіндік кәсіби дамытуға деген жоғары деңгейдегі ұмтылысымен айрықшалануы керек.

Болашақ құзырлы мамандарды даярлау идеясы Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, білім беруді 2011-2020 жылдарға дейін дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында, басқа да тұжырымдамалы құжаттарда айқын атап көрсетіледі. Осыған байланысты, болашақ құзырлы мамандарды өзіндік кәсіби дамытуға даярлау мәселесі өзекті бола түседі, оның мәні тұлғаны бірізді бірнеше сатыларды қамтитын, әлеуметтік-кәсіби қатынастар жүйесіне интеграциялауда көрініс береді: кәсіпті білім беру мекемесінде даярлау аясында меңгеру; орындалатын кәсіби функцияларды есепке ала отырып жұмыс орнында бейімделу; жеке кәсіби стильді қалыптастыру; кәсіби өсудің жолдарын іздеу.

Жоғары оқу орнында кәсіби даярлау сатысында, болашақ мамандарды кәсіби өзіндік дамытуға даярлық ерекше мәнге ие болады, себебі дәл осы кезеңде тұлғаның кәсіби өзіндік дамуының мотивациялық-құндылықты, когнитивті және рефлексивті-әрекеттік негіздері қаланады [2].

Жоғары кәсіби білім берудің Мемлекеттік стандартында, болашақ мамандардың жоғары оқу орнын бітірер кезінде төмендегі құзыреттіліктерді игерудің қажеттілігі атап көрсетілген: өзінің педагогикалық шеберлігін жүйелі түрде жетілдіру; білім алушылардың толыққанды оқыту және тәрбиелеу үшін жағдай жасау; психологиялық қолайлы және қауіпсіз білім беру ортасын құру; салалас мамандармен бірлесіп, пәнаралық психологиялық-педагогикалық және әлеуметтік-реабилитациялық іс-шараларға қатысу; әлеуметтік өзара әрекеттестікті құруда, білім беру үдерісіне қатысушылардың этномәдени және конфессиялы айырмашылықтарын ескеру қабілеті; дамудың әлеуметтік-мәдени жағдайының ерекшеліктерін ескеріп, көпмәдени ортада кәсіби іс-әрекетті жүргізу қабілеті және т.б.[3].

Болашақ құзырлы мамандар этнопедагогикалық ерекшеліктерді білуі және есепке алуы қажет, бұл бірлескен оқу және еңбек іс-әрекетін жетістікпен ұйымдастыруда, әрекеттің келісімділігін және өзара түсіністікке қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін қажет. Этнопедагогикалық білім өз кезегінде индивидтердің әртүрлі этномәдени топтарға қатыстылығымен негізделген, ойлаудағы және мінез-құлықтағы ерекшеліктердің көрінісіне толеранттылықты қалыптастыруға ықпал етуі керек.

Қазіргі заманғы психологиялық-педагогикалық теориялар мен гуманистік білім беру тұжырымдамаларын талдау (А.Г.Асмолов, И.Б.Котова, А. В. Петровский, В. И. Слободчиков, Д.И.Фельдштейн, Б.Н.Шиянов) болашақ мамандардың тұлғасын өзіндік дамыту мен өзіндік жетілдіру үдерістерін зерттеудің қажеттілігін көрсетеді. Этнопедагогиканың жекеленген аспектілері Ш.М.-Х.Арсалиев, Г.Н.Волков, В.Н.Иванов, В.А.Николаев, Т.Н.Петрова, К.Ж.Қожахметова, С.А.Ұзақбаева, М.Х.Балтабаев және т.б. еңбектерінде қарастырылады. Қазіргі кезде этнопедагогиканың мәнін педагогтың іс-әрекетінің ғылыми негізі ретінде саналы ұғыну артып келеді.

Сондықтан, көптеген этнопедагогтардың еңбектерінде (А.Л.Бугаева, Г.Н.Волков, К.Ж.Қожахметова, О.Д.Мукаева және т.б.) еңбектерінде педагогты этнопедагогикалық тұрғыда даярлауды ұйымдастыруды арттырудың қажеттілігі аталып көрсетіледі. Сонымен бірге, болашақ құзырлы мамандардың этнопедагогикалық білімін жетілдіру мәселесі аталған еңбектерде қарастырылмаған, сол себепті жоғарыда аталған мәселелер өзекті болып саналады.

Жоғарыда баяндалғандар контекстінде келесі міндеттерді шешу қажет:

- 1) білім беру теориясы мен тәжірибесінде болашақ мамандадың кәсіби өзіндік даму үдерісіне талдау жасау;
- 2) болашақ мамандарды кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық даярлаудың шарттарын анықтау және теориялық тұрғыда негіздеу;
- 3) болашақ мамандарды кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық даярлаудың құрылымдық компоненттерін айқындау, олардың критерийлері мен деңгейлерін анықтау;
- 4) болашақ мамандарды кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық даярлау бағдарламасын құрастыру және оның тиімділігін эксперименттік түрде тексеру. Этнопедагогикалық даярлық – бұл болашақ маманды кәсіби даярлаудың маңызды бөлігі, ол болашақ маманды этнопедагогикалық іс-әрекетке даярлығын қалыптастырудың үздіксіз және басқарылатын үдерісі [4]. Мұндай даярлықтың маңызды белгілерінің бірі – оның интегративті сипаты бұл өз кезегінде болашақ маманның оқу жоспарындағы пәндерді оқу нәтижесінде меңгерген негізгі білімдерін, біліктері мен дағдыларын біріктіретін, педагогикалық практикадан өту барысында бекітілген жүйе ретінде анықтауға мүмкіндік береді.

Біздің ойымызша, этникалық құрамдас бөлім кәсіби білім берудің мазмұнына қосымша ретінде анықталып қоймай, сонымен бірге «Этнопедагогика» жеке курсы мен өтумен шектелмеуі қажет деп санаймыз. Болашақ мамандарды этнопедагогикалық даярлау бойынша жүргізілетін іс-шаралар жоғары мектептің білім беру жүйесіне толыққанды енгізілуі керек, ол жоғары оқу орнын бітіруші түлектердің кәсіби құзыреттілігінің жоғары деңгейіне қол жеткізудің маңызды шарты болып табылады.

Болашақ мамандардың кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық тұрғыда даярлаудың мақсаты, студенттерді қазақ халқының этномәдени және педагогикалық мұраларына баулу, оны өздерінің кәсіби іс-әрекетінде қолдануға даярлығын қалыптастыру болып табылады.

Болашақ мамандардың кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық тұрғыда даярлаудың міндеттері:

- студенттердің балалар мен жастарға отбасылық, қоғамдық, еңбек тәрбиесін берудегі этнопедагогикалық білімді меңгеру;
- білім алушылардың этникалық тәрбие мәселесіне деген қызығушылығын дамыту;
- әлеуметтік-мәдени орта жағдайында болашақ маманның кәсіби іс-әрекетіне қажетті біліктері мен дағдыларын қалыптастыру;
- өзіндік іс-әрекетте этнопедагогикалық білім мен біліктерді шығармашылықпен қолдану қабілетін дамыту;
- кәсіби өзіндік дамытуға және өзіндік біліктілігін арттыруға деген тұрақты мотивацияны қалыптастыру.

Кәсіби өзіндік даму деп, озат тәжірибені және өзіндік дербес іс-әрекетті саналы ұғынуға көмек беретін, сонымен бірге өзін-өзі тану мен өзін-өзі жетілдірудің құралы болып саналатын, кәсіби іс-әрекеттің жеке стилін қалыптастыруға ықпал ететін көп компонентті, тұлғалық, кәсіби маңызды үдеріс ретінде түсіндіріледі [1].

Аталған саладағы зерттеулерге сүйене отырып, біз болашақ мамандарды кәсіби өзіндік дамытудың үш сатысын айқындауға мүмкіндік алдық. Бірінші саты – бағдарлы. Ол студенттердің кәсіби бағыттарын, тұлғаның өзіндік дамуы туралы білім жүйесін,

кәсіби-педагогикалық бағыттылығын қалыптастырудан құралады. Бұл мақсатқа студенттердің педагогика мен психологиядан дәстүрлі курстарын оқыту, өздерінің жеке ерекшеліктерін өзіндік тануы бойынша практикалық сабақтарды өткізу арқылы қол жеткізуге болады.

Екінші саты – орындаушылық (тікелей кәсіби даярлық). Оның мақсаты студенттердің әрекеттің жаңа тәсілдерін меңгеруде анықталады. Бұл мақсатқа педагогика мен психология бойынша курстардың аясында арнайы практикалық сабақтарды ұйымдастыру, студенттердің тұлғасын өзіндік дамыту мен кәсіби өзіндік дамыту бойынша алуан түрлі арнайы курстар мен арнайы семинарларды жүргізу арқылы қол жеткізуге болады.

Үшінші саты – бақылаушы-түзетуші. Ол студенттердің әрекетінің жаңа тәсілдерін тәжірибеде меңгеруді және бекітуді қамтиды. Бірқатар зерттеушілер бұл сатыны кәсібилендіру сатысы деп атайды, себебі бұл сатыда кәсіпке ену, оы меңгеру және кәсіби өзіндік анықталу жүзеге асырылады [1]. Бұл мақсатқа студенттердің оқу және практикалық жағдаяттарды дербес орындау үдерісінде, сонымен бірге педагогикалық практиканы өту барысында қол жеткізіледі.

Кәсіби өзіндік даму үдерісі адам өмірінің бойында жүреді, әрбір кәсіби іс-әрекеттің өзіндік спецификасы болады, ол өз кезегінде кәсіби маңызды сапалардың белгілі жиынтығын талап етеді; кәсіби өзіндік даму үшін іс-әрекеттің болашақ сферасын тұлғалық тұрғыда қабылдау қажет; кәсіби өзіндік даму үдерісін іштей және студенттердің өзіндік дамуы арқылы басқаруға болады.

Болашақ мамандардың кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық даярлығы деп, біз өзінің болашақ кәсіби іс-әрекетін саналы ұғынуға ықпал ететін, этнопедагогикалық іс-әреентті қалыптастыруға бағытталған, кәсіби өзіндік жетілдірудің мақсаттарын, жолдары мен құралдарын таңдауда, өзінің этнопедагогикалық дамуын үздіксіз басқару бойынша болашақ маманның мақсатты бағытталған іс-әрекетін көрсететін этнопедагогикалық білім, білік және дағдыларды меңгеру бойынша кәсіби даярлығы ретінде түсіндіреміз.

Болашақ мамандардың кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық даярлығын анықтау үшін, студенттер арасында сауалнама жүргізуге болады. Болашақ мамандарға келесі үлгідегі сұрақтарды беруге болады:

1. Сіз «этнопедагогика» терминін қалай түсінесіз?
2. Сіз «даму», «өзіндік дамыту» және «кәсіби өзіндік дамыту» ұғымдарын қалай түсінесіз?
3. Сіздің ойыңызша, болашақ маманның кәсіби қалыптасуында кәсіби өзіндік дамытудың қандай маңызы бар?
4. Сіз кәсіби өзіндік дамытуға деген қажеттілікті сезінесіз бе? Егер сезінсеңіз, онда өзіндік кәсіби дамыту мақсатында қандай әрекет жасауға ұмтыласыз? Кәсіби өзіндік дамыту үдерісінде сізде қандай қиындықтар туындайды?
5. Сіздің ойыңызша, этнопедагогиканың кәсіби өзіндік дамытуға қандай қатысы бар?

Қорытындылай келе, келесі тұжырым жасауға болады: болашақ мамандардың қазіргі жоғары білім беру жүйесінде, жоғары мектеп жағдайында өзіндік кәсіби дамытуға этнопедагогикалық даярлығының жоғары емес деңгейі анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Харитонов М. Г. Этнопедагогическое образование учителей национальной школы. - Чебоксары: Чувашгоспедуниверситет им. И. Я. Яковлева, 2004. - 330 с.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. – 2011. Астана қаласы.
3. Жоғары кәсіби білім берудің Мемлекеттік Стандарты. – Астана, 2010.
4. Чурсина А. С. Формирование готовности к профессиональному саморазвитию у студентов вуза в процессе изучения психолого-педагогических дисциплин: Автореф. дис... канд. пед. наук. - Челябинск, 2011. - 23 с. __

**TİCARİ AÇIKLIK EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ NEDENSELLİK
İLİŞKİSİ: 1999-2016 DÖNEMİ TÜRKİYE ÖRNEĞİ**
CAUSALITY BETWEEN TRADE OPENNESS AND ECONOMIC GROWTH: THE CASE
OF TURKEY OVER THE PERIOD 1999-2016

Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK
Buket KIRCI

ÖZET

Ticari açıklık bir ülkeye ait ithalat ile ihracat toplamının GSYİH'ye oranı şeklinde tanımlanmakta ve ekonomik büyümeyi etkilemesi beklenmektedir. Bu çalışmanın amacı ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki dinamik ilişkiyi 1999-2016 dönemi çeyreklik verileriyle araştırmaktır. Değişkenler arasında dinamik ilişkisinin varlığı Vektör Otoregresif Model (VAR) model ve gecikmesi arttırılmış VAR modele dayanan nedensellik testleri ile araştırılmıştır. Ekonometrik analiz sonuçları; ekonomik büyümenin ticari açıklığın Granger nedeni olduğunu belirtirken, ticari açıklıktan ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ticari Açıklık, Ekonomik Büyüme, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

ABSTRACT

Trade openness is defined as the simple average (the mean) of total trade (the sum of exports and imports of goods and services) relative to GDP and it is expected that it affects economic growth. This paper empirically investigates the dynamic relation between trade openness and economic growth over the period of 1999:1-2016:4. We examine the presence of dynamic relation between the variables by means of the vector autoregression models (VAR) and the lagged augmented VAR models. Econometric analysis results suggest that although the economic growth is the Granger cause of trade openness, it cannot be found the causal link running from the trade openness to the economic growth.

Keywords: Trade Openness, Economic Growth, Toda-Yamamoto Causality Test

1. GİRİŞ

Yurtdışı işlemlerin yurtiçi işlemlere oranının bir ölçüsü olarak kullanılan Toplam Ticaret (ithalat ihracat toplamı)/GSYİH, ticari açıklık oranı olarak da adlandırılmaktadır. Ticari açıklık oranı, ithalat ile ihracat toplamının (diğer bir ifadeyle dış ticaret hacminin) GSYİH'ye oranı şeklinde hesaplanmakta ve bu oran ülkelerin dış ticarete olan bağımlılığını da göstermektedir. Bunun yanı sıra ihracattaki büyüme oranı, ihracatın ithalatı karşılama oranı ve ithalatın milli hasılaya oranı gibi göstergelerde ülkelerin dışa açıklık oranlarını belirlemede ve ayrıca dışa açıklık ile büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmede kullanılmaktadır. Dışa açıklığın büyüklüğü ülkelerin kalkınmasında dış ticaretin önemi göstermesi açısından da kullanılabilir (Kurt ve Berber, 2008). Bu oranlar yurtiçi işlemlere göre yurtdışı işlemlerin önemini ölçmek için sıklıkla kullanılır. Ayrıca ticari açıklığı ölçmek için çeşitli metodlar kullanılmaktadır. Bu ölçütlerin başlıcaları ise ticari bağımlılık oranı, ihracatın büyüme oranı, tarife ortalamaları, ticari eğilim endeksi, nicel kısıtlamaların kapsamı gibi temel yöntemlerdir. Ancak literatürde ticari açıklığı ölçmede farklı teknikleri dikkate alınsa da en çok kullanılan yöntemlerden biri ithalat değeri ile ihracat değerleri toplamının GSYİH'ye bölünmesidir (Özel, 2012).

Türkiye’de ihracata dönük sanayileşme stratejilerinin uygulanmaya başladığı 1980’li yılların başlarından itibaren ekonomide dışa açılma süreci başlamış ve 1989’dan itibaren de sermaye hareketlerine getirilen serbestlik ile bu süreç gelişmiştir. Bu dönemden itibaren uygulanmaya başlanan serbestleşme politikaları ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ekonomideki tüm sektörlerde hızlı bir reform ve entegrasyon süreci başlamıştır. Türkiye’de de bu sürecin başlaması ile ticari açıklık ve büyüme arasındaki ilişki literatürde geniş bir şekilde incelenmiştir.

Bu çalışmanın da amacı, 1999-2016 döneminde Türkiye’de büyüme ile ticari açıklık arasındaki ilişkiyi incelemek için zaman serisi verilerine VAR ve Toda-Yamamoto nedensellik tekniğiyle bakılmıştır. Temelde üç bölümden oluşan çalışmada, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik bilgilerin verildiği giriş bölümünün ardından, birinci bölümde konu ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. İkinci bölümde ekonometrik yöntem tanıtılmış olup, üçüncü ve son bölümde de veri seti, uygulama ve analiz sonuçlarının genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Utkulu ve Kahyaoglu (2005), Türkiye ekonomisinde finansal ve ticari açıklığı 1990-2004 dönemi için doğrusal olmayan zaman serisi yöntemleri kullanarak sınamıştır. Bulgulara göre finansal açıklığın ekonomik büyüme hızını yavaşlattığı, ticari açıklığın büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Yapraklı (2007), Türkiye’de finansal ve ticari açıklık ile büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla 1990:1-2006:4 dönemi verilerini koentegrasyon ve nedensellik sınamaları kullanarak analiz etmiştir. Nedensellik sınaması ile ticari ve finansal açıklıkla büyüme arasında karşılıklı bir ilişki olduğunu, uzun dönemde ticari açıklığın ekonomik büyümeye etkisinin pozitifken finansal açıklığın ekonomik büyümeye etkisinin negatif olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Saçık (2008), yedi kategoride ele aldığı açıklık ölçütlerini (ticaret payları, düzeltilmiş ticaret akımları, nitel ölçütler, tarifeler, tarife-dışı engeller, bileşik endeksler, fiyata dayanan ölçütler) kullanarak ticari açıklık ve büyüme arasında aynı yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur.

Kurt ve Berber (2008), çalışmalarında 1989:Q1- 2003:Q4 dönemi verileri ile dışa açıklık ile büyüme arasındaki ilişkiyi VAR model ve varyans ayrıştırması yöntemi ile ele almıştır. Analiz sonuçlarına göre dışa açıklık ve büyüme arasında karşılıklı bir nedensellik olduğu, dışa açıklığın büyümeyi arttıracığı sonucuna varılmıştır.

Yucel (2009), finansal kalkınma, ticari açıklık ve büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerini koentegrasyon ve Granger nedensellik testlerini kullanarak analiz etmiştir. Araştırmanın bulguları ticari açıklığın büyümeyi olumlu etkilediği, finansal kalkınmanın ise olumsuz etkilediği yönündeydi. Ayrıca, Granger nedensellik testi sonuçları, finansal gelişme, ticaret açıklığı ve büyüme arasında çift yönlü ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Türedi ve Berber (2010), finansal kalkınma ve ticari açıklık ile büyüme ilişkisini, 1970-2007 dönemi verileri ile Türkiye ekonomisi için değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisini Johansen-Juselius Koentegrasyon, nedensellik ilişkisini ise Granger nedensellik testi ile araştırmıştır. Analizler sonucunda finansal kalkınmanın ekonomik büyümenin Granger nedeni olduğu, ticari açıklık ile büyüme arasında karşılıklı bir nedensellik olduğu sonucuna varmıştır.

Kıran ve Güriş (2011), ticari ve finansal dışa açıklık ile büyüme arasındaki ilişkiyi 1992-2006 dönemi için analiz etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre, ticari ve finansal dışa açıklık ile büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğuna, nedensellik testi sonuçlarına göre ise, ticari açıklık ile büyüme arasında karşılıklı bir ilişki olduğuna, finansal dışa açıklığın ise büyüme üzerinde etkisinin olmadığı sonucuna varmıştır.

Özel (2012), ticari ve finansal açıklık ile büyümeye arasındaki ilişkiyi 1991:1 ve 2010:4 dönemlerine ait üçer aylık veriler kullanarak araştırmıştır. Elde edilen bulgulara göre finansal dışa açıklığın ekonomik büyümeyi azalttığı, ticari açıklığın ise büyümeyi arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Gries ve Redlin (2012), 1970 ve 2009 döneminde 158 ülke için ekonomik büyüme ve ticari açıklık arasındaki kısa ve uzun vadeli dinamikleri, panel eş-bütünleşme testleri ve panel hata düzeltme modelleri kullanılarak araştırılmıştır. Analiz sonuçları ticari açıklık ile büyüme arasında uzun dönemde nedenselliğin her iki yönde de olduğunu göstermektedir.

Tahir ve Azid (2015), gelişmekte olan ülkeler bağlamında ticari açıklık ve büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri ekonometrisi ile araştırmaktadır. Ampirik sonuçlara göre ticari açıklık ve büyüme arasındaki ilişki gelişmekte olan ülkeler için pozitif ve istatistiki açıdan önemli olduğudur. Özetlenecek olursa, iktisat literatüründe genel olarak ticari açıklık ve büyüme arasında aynı yönlü bir ilişki olduğu ve iki değişken arasında karşılıklı nedensellik olduğu sonuçları elde edilmiş olduğu görülmektedir.

3. EKONOMETRİK YÖNTEMLER

Çalışmada kullanılan değişkenler zaman serisi olduklarından, öncelikle serilerin bütünleşme derecelerinin araştırılması gerekmektedir. Bu amaçla Dickey ve Fuller (1979) tarafından geliştirilen ADF birim kök testi ve Phillips ve Perron (1988) tarafından önerilen PP birim kök testi yapılarak serilerin bütünleşme dereceleri belirlenmeye çalışılmıştır.

3.1. Nedensellik Analizi

Geleneksel Granger nedensellik testi Vektör Otoregresyon (VAR) modellerin tahminine dayanmakta ve değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi aşağıdaki denklemler ile araştırılmaktadır (Gujarati; 1995: 620).

$$X_t = \sum_{i=1}^n \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^n \beta_j X_{t-j} + u_{1t} \quad (1)$$

$$Y_t = \sum_{i=1}^n \lambda_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^n \delta_j X_{t-j} + u_{2t} \quad (2)$$

Denklem (1) ve Denklem (2)'de n optimal gecikme sayısını, u_{1t} ve u_{2t} birbirinden bağımsız hata terimleridir. Denklem (1) Y değişkeninin X değişkeninin Granger nedeni olduğunu ($Y \rightarrow X$), Denklem (2) ise X değişkeninin Y değişkeninin Granger nedeni olduğunu ($X \rightarrow Y$) göstermektedir.

Nedensellik testini uygulamak için ilk olarak (1) numaralı denklemde sadece X 'in gecikmeli değerleri yer alarak kısıtlı modelin hata kareleri toplamı elde edilir (HKT_R). İkinci adımda denkleme Y 'nin gecikmeli değerleri eklenerek kısıtsız modelin hata kareleri toplamı elde edilir (HKT_U) ve Y , X 'in Granger-nedeni değildir sıfır hipotezi için F istatistiği aşağıdaki formül kullanılarak test edilir.

$$F = \frac{(HKT_R - HKT_{UR}) / m}{HKT_{UR} / (n - k)} \quad (3)$$

Hesaplanan F istatistiği m ve $(n-k)$ serbestlik dereceli tablo değerinden büyük ise, sıfır hipotez reddedilerek Y değişkeninin, X değişkeninin Granger nedeni olduğuna karar verilir (Gujarati, 1995: 621). Her ne kadar geleneksel Granger nedensellik testi ampirik analizlerde oldukça sık kullanılmasına rağmen, Alimi ve Ofenyolu(2013) geleneksel Granger nedensellik sınavının bir takım dezavantajlara sahip olduğunu belirtmişlerdir. İlk olarak, iki değişkenli Granger nedensellik testi diğer değişkenlerin etkisini göz ardı ettiğinden dolayı model kurma hatasını içinde barındırmaktadır. Gujarati (1995) nedensellik testi sonuçlarının model formuna ve gecikme sayısına oldukça duyarlı olduğunu belirtmiştir. İkinci olarak ise, zaman serileri genellikle durağan değildir ve bu durum sahte regresyon sorununa neden olabilmektedir. Gujarati (2006) değişkenlerin eşbütünleşik olması durumunda dahi, nedenselliğin sınavmasında kullanılan F istatistiğinin sapmalı sonuçlar verebileceğini belirtmiştir.

Bu açıklamalar ışığında, düzeyde durağan seriler için Granger (1969) tarafından geliştirilen nedensellik analizi daha uygun bir yöntemdir. Diğer taraftan; birim köke sahip serilerin eş bütünleşik olması durumunda, hata düzeltme modeline dayanan nedensellik sınavları kullanılmaktadır. Hata düzeltme modelinde nedensellik ilişkisi sıvanırken F testi kullanılır, ancak serilerin eş bütünleşik olduğunda bu test istatistiği standart dağılıma uymadığı için geçerli olmayabilmektedir (Toda ve Yamamoto,1995; Giles ve Mirza,1998; Giles ve Williams,1999). Toda ve Yamamoto (1995) tarafından önerilen nedensellik testinde gecikmesi arttırılmış VAR model tahmin edilerek nedensellik ilişkisi araştırılmaktadır. Toda-Yamamoto nedensellik testi için serilerin eşbütünleşik olup olmadığına bakılmamakta ve birim kök testleri seriler için en yüksek bütünleşme derecesini tespit edebilmek için kullanılmaktadır (Erbaykal ve Okuyan, 2007:81).

Toda ve Yamamoto (1995) birim kök ve eş bütünleşme gibi ön testlerin değişkenler üzerinde çok fazla kısıt oluşturduğunu ve söz konusu bu kısıtların değişkenler arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olduğunu belirtmişlerdir. Bu nedenle, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi araştırmada gecikmesi arttırılmış VAR ($k+ d_{mak}$) yönteminin daha başarılı olduğu sonucuna varmışlardır. Gecikmesi arttırılmış VAR modele dayanan nedensellik testi üç adımdan oluşmaktadır. İlk adımda, birim kök testlerinden faydalanılarak değişkenler için maksimum bütünleşme derecesi (d_{max}) bulunur. İkinci adımda ise, model seçim kriterlerinden yararlanılarak VAR model için optimal gecikme sayısı (k) belirlenir. Son aşamada ise ($k+ d_{mak}$) gecikme sayısı ile VAR model tahmin edilir ve k sayıdaki gecikmeli değerin sıfıra eşit olup olmadığı Wald testi ile analiz edilir. Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testi aşağıdaki formüller vasıtasıyla gösterilebilir:

$$\begin{aligned} X_t &= \delta + \sum_{i=1}^{k+d_{mak}} \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^{k+d_{mak}} \beta_j X_{t-j} + u_{1t} \\ Y_t &= \nu + \sum_{i=1}^{k+d_{mak}} \lambda_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^{k+d_{mak}} \delta_j X_{t-j} + u_{2t} \end{aligned} \quad (4)$$

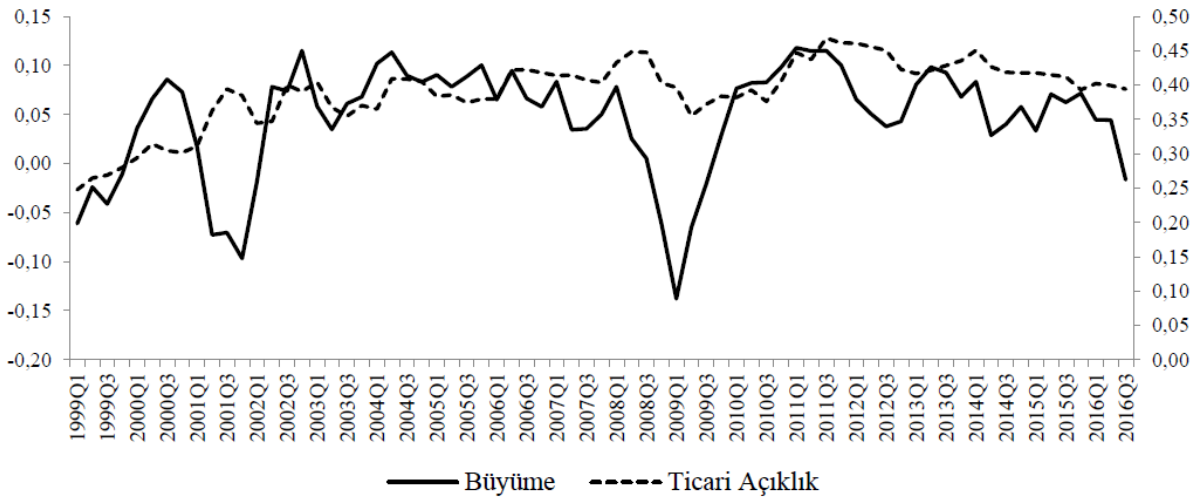
Yukarıdaki denklemde u_{1t} ve u_{2t} hata terimlerinin birbirinden bağımsız olduğu varsayılmakta ve k gecikme sayısını göstermektedir. Denklem (4)'te Y ve X değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisi; X ve Y değişkenlerinin gecikmeli değerlerinin sıfıra eşit olup olmadığının testi ile araştırılmaktadır.

Boğ hipotezin “nedensellik yoktur” Geklinde kurulduğu test yönteminde test istatistiği k serbestlik derecesi ile χ^2 dağılımı göstermektedir.

4. VERİ SETİ VE ANALİZ SONUÇLARI

Ticari açıklık değişkeni (ihracat + ithalat) / GSYİH şeklinde hesaplanırken, ekonomik büyüme değişkeni sabit fiyatlarla GSYİH’deki yıllık büyüme oranı olarak hesaplanmıştır. Çalışmada kullanılan veriler üçer aylık dönemde ölçülmüş olup 1999 ile 2016 yılları arasında elde edilmiştir. Verilerin tamamı Dünya Bankası Küresel Ekonomik Monitör (GEM) veri tabanından elde edilmiştir. Veriler E-views 9 paket programı ile çözümlenmiştir. Ticari açıklık ve büyüme değişkenlerinin örneklem dönemi içindeki seyri şekil 1’de gösterilmiştir. şekil 1’de sol eksen büyüme oranlarını sağ eksen ise ticari açıklık oranını göstermektedir. Örneklem dönemi içinde ekonomik büyüme oranları incelendiğinde 2001 ve 2009 yılları dışında büyümenin genellikle pozitif olduğu görülmektedir. 2001 ve 2009 yıllarında Türkiye’de yaşanan bankacılık krizi ve ABD’de başlayan konut kredisi krizinin etkisiyle Türkiye ekonomisinin ciddi şekilde daraldığı görülmektedir. Çalışmada 2001 ve 2009 krizlerinin etkisini dikkate alabilmek için bu yıllar için bir değerini alan iki kukla değişken oluşturulmuş ve nedensellik testlerinde kukla değişkenler modelde dikkate alınmıştır. Diğer taraftan ticari açıklık oranının 1990’lı yılların sonundan itibaren artmaya başladığı ve 2000’li yıllar boyunca %40 ile %45 arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. 2001 yılında ticari açıklık oranının arttığı, bununla birlikte 2009 yılındaki ekonomik daralmayla birlikte ticari açıklık oranının azaldığı tespit edilmiştir.

Şekil 1: Ekonomik Büyüme ve Ticari Açıklık Oranı

Değişkenlerin bütünleşme dereceleri ADF ve PP birim kök testleri ile araştırılmış ve sonuçlar Tablo 1’de gösterilmiştir. Buna göre, ekonomik büyüme değişkeni iki birim kök testi sonucuna göre durağan olarak bulunmuştur. Bununla birlikte, ticari açıklık değişkeni için serinin durağan olduğunu gösteren sıfır hipotez düzey değerlerde reddedilememiştir. Fakat bu değişkenin birinci farkını aldığımızda serinin durağan olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara bağlı olarak, ekonomik büyüme değişkeninin bütünleşme derecesinin I(0), ticari açıklık değişkeninin bütünleşme derecesi I(1) olduğu söylenebilir ve aynı zamanda bu sonuç Toda-Yamamoto nedensellik testi için maksimum derecesi olarak (d_{mak}) bir değerini dikkate almamız gerektiğini göstermektedir

Tablo1: Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Düzye Değerler		Birinci Farklar	
	ADF	PP	ADF	PP
Büyüme	-3.043** [0.037]	-3.377** [0.015]	-4.756*** [0.000]	-6.844*** [0.000]
Ticari Açıklık	-2.031 [0.273]	-1.870 [0.344]	-6.700*** [0.000]	-8.358*** [0.000]

Not: ADF testinden optimal gecikme sayısı Akaike bilgi kriterine göre belirlenmiştir. Köşeli parantez içindeki değerler sıfır hipotezi reddetme olasılığını (*p*-değerini) göstermektedir. ***ve ** işaretleri değişkenin %1 ve %5 önem düzeylerinde durağan olduğunu göstermektedir.

Değişkenlerin bütünleşme dereceleri belirlendikten sonra iki değişkenli VAR model tahmin edilmiş ve optimal gecikme sayısı bir olarak belirlenmiştir. Daha sonrasında iki gecikmeli VAR model Görünüşte İlişkisiz Regresyon (SUR) modeli tahmin edilmiş ve değişkenlerin bir gecikmeli değerine sıfır kısıdı konularak nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Ekonomik büyüme ve ticari açıklık değişkenleri için nedensellik testi sonuçları Tablo 2’de gösterilmiştir. Bu sonuçlara göre; %1 önem düzeyinde ekonomik büyüme ticari açıklığın Granger nedeni olarak bulunurken, ticari açıklıktan ekonomik büyümeye yönelik nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

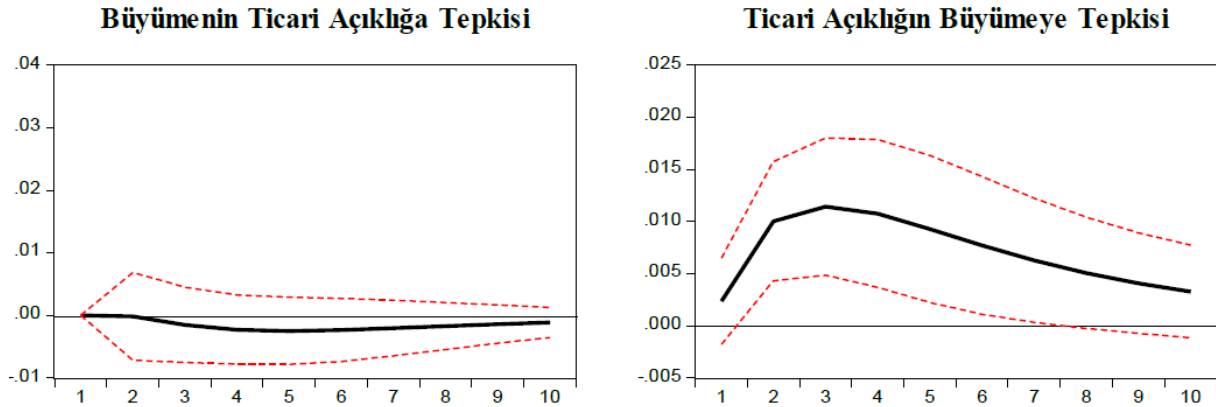
Tablo 2: Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik İlişkisi	TestDeğeri
Büyüme → Ticari Açıklık	16.027***
Ticari Açıklık → Büyüme	0.002

Not: *** iÇareti %1 önem düzeyinde nedenselliği göstermektedir.

Nedenselliğin yönünü belirleyebilmek amacıyla etki-tepki analizi yapılmış ve sonuçları şekil 2’de gösterilmiştir. Şekil 2’deki etki-tepki analizi sonuçları nedensellik test sonuçlarını doğrulamaktadır. Buna göre, ticari açıklıkta ortaya çıkacak bir standart sapmalı şoka (burada şok ticari açıklık oranının beklenmedik artışı şeklinde tanımlanmakta) büyümenin tepkisi istatistiksel olarak anlamlı değilken, büyümedeki bir standart sapmalı şoka ticari açıklığın verdiği tepki pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

Şekil 2: Etki-Tepki Analizi Sonuçları

Not: Kesikli çizgiler 2 standart sapmalılık güven sınırlarını göstermektedir.

5. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Ticari açıklık ile büyüme arasındaki ilişkinin tam olarak nasıl olduğu konusunda literatürde bir fikir birliğine ulaşılamamıştır. İki değişken arasındaki ilişkiye yönelik teorik ve ampirik literatür, söz konusu değişkenler arasındaki ilişki konusunda farklı yaklaşımlar ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, ticari açıklık ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi 1999-2016 dönemi çeyreklik verilerine dayalı olarak Türkiye ekonomisi özelinde ekonometrik yöntemlerle araştırılmış ve Türkiye için geçerli yaklaşımın ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Ekonometrik analizin ilk aşamasında değişkenlerin bütünleşme derecelerini belirlemek amacıyla birim kök testlerine başvurulmuştur. Test sonuçları, büyüme serisinin düzeyde ve ticari açıklık serisinin ise birinci farklarda durağan olduğunu belirlemiştir. İkinci aşamada, optimal gecikme derecesi ile VAR model tahmin edilmiş ve bu model üzerinden Toda-Yamamoto nedensellik sınaması yapılmıştır. Nedensellik test sonuçları, ekonomik büyümenin ticari açıklığın Granger nedeni olduğunu ortaya koymuştur. Üçüncü aşamada, nedenselliğin yönünü destekleyici yeni bulgulara ulaşılması amacıyla etki-tepki analizi uygulanmıştır. Bu analiz sonuçları da ekonomik büyümeden ticari açıklığa yönelik elde edilen nedensellik ilişkisi doğrulamaktadır.

Bu çalışmada elde edilen ampirik bulgular, ilgili literatürde sıklıkla vurgulanan çift yönlü nedenselliği desteklememiş, yaşanan ekonomik krizlerin de dikkate alındığı 1999-2016 dönemi Türkiye ekonomisinde, ekonomik büyümenin dış ticareti ve ticari açıklık oranını arttırdığı yönünde kanıtlar sağlamıştır.

KAYNAKLAR

- Granger, C. W. J. (1969), "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods", *Econometrica*, Vol. 37, pp. 424-438.
- Granger, C. W. J. (1986), "Developments in The Study of Cointegrated Economic Variables", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 48, pp. 213-228.
- Gujarati N. Damodar, *Basic Econometrics International Edition*, McGraw-Hill, Inc., USA, 1995.
- Alimi, Santos and Chris C. Ofenyolu (2013), "Toda-Yamamoto Causality Test between Money Market Interest Rate and Expected Inflation: The Fischer Hypothesis Revisited", *European Scientific Journal*, Vol. , No:7, pp. 125-142.
- Erbaykal, Erman ve H. Aydın Okuyan (2007), "Hisse Senedi Fiyatları ile Döviz Kuru İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Ampirik Bir Uygulama", *BDDK Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, ss. 77-89.

- Dickey, D.A., Fuller, W.A., 1979. Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association* 74, 427-431.
- Granger, C.W.J., 1988. Recent developments in the concept of causality. *Journal of Econometrics* 37, 199-211.
- Phillips, P.C.B., Perron, P., 1988. Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika* 75, 335-346.
- Tarı, R., 2006. *Ekonometri*, Avcı Ofset, İstanbul.
- Toda, H.Y., Yamamoto, T., 1995. Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics* 66, 225-250.
- Utku Utkulu- Hakan Kahyaoğlu; (2005), "Ticari ve Finansal Açıklık Türkiye'de Büyüme Ne Yönde Etkiledi?" , Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni 13, İnternet Adresi; <http://www.tek.org.tr/dosyalar/Utkulu-2005.pdf>, Erişim Tarihi: 15.01.2017
- Sevda Yapraklı, "Ticari ve Finansal Dışa Açıklık ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi, No 5, 2007.
- Salih Türedi-Metin Berber (2010), "Finansal Kalkınma, Ticari Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Analiz ", Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı 35, 2010, ss.301-316.
- Sinem Yapar Saçık (2008), "*Ticari Açıklık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama (1980-2006)*", (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi),2008, ss. 525-548.
- Hasan Alp Özel (2012), "Küreselleşme Sürecinde Ticari ve Finansal Açıklığın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, C.5, S.19, ss.1-30.
- Serdar Kurt-Metin Berber (2008), "Türkiye'de Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*,C.22, S.2, ss.57-80.
- Burcu Kıran-Burak Güriş (2011), "Türkiye'de Ticari ve Finansal Dışa Açıklığın Büyüme Etkisi: 1992-2006 Dönemi Üzerine Bir İnceleme", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S.2,ss.69-80.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨПМӘДЕНИЕТТІЛІКТІҢ
(МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМНЫҢ) ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ
THE LEGAL ASPECTS OF MULTICULTURALISM IN REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ОТЫНШИЕВА А.А.
ИБРАЕВА А.С.

Түйіндеме

Автор бұл мақалада қазіргі кезеңдегі демократиялық, зайырлы, әлеуметтік және құқықтық Қазақстан Республикасындағы көпмәдениеттілік немесе мультикультурализм концепциясының түп тамырын, оның ішінде пайда болу тарихын, теориялық тұрғыда дамуын, басқа шет мемлекеттерде мультикультурализмнің қолданылу және таралу аясын қарастырады. Сонымен қатар, осы ауқымды да өзекті тақырыпты негізгі идеясымен ұштастыра отырып, мәнін ашу барысында, жалпы мультикультурализм концепциясы Қазақстанға керек пе деген сұрақтың түйінін шешу де қамтылды. Көпмәдениеттілік жайлы заңнамалардың құқықтық аспектілері, жан-жақты саяси және құқықтық пікірлер, жария талқылаулар қарастырылды.

Түйін сөздер: Мультикультурализм, Ұлт, Бірегейлік, Адам Және Азамат.

Abstract

The author considers the root of the multiculturalism conception in democratic, secular, social and legal state – in Republic of Kazakhstan. The article also covers the history and theoretical development of multiculturalism, the usage and scope of multiculturalism in other foreign countries. Moreover, some predictable answers were provided to the question of whether Kazakhstan needs development of multiculturalism. The legal aspects of multiculturalism in legislation, in comprehensive political and legal reviews, in public discussions were examined properly.

Key words: Multiculturalism, Nation, Identity, Individual And Citizen.

“Мультикультурализм” термині тұңғыш рет ХХ ғасырдың 40-жылдары Канадада пайда болды, алайда 1960 жылдардан бастап қана өзекті тақырып бола бастады.[1] Құқықтанушылар мен саясаттанушылар қауымының ойынша, мультикультурализм деп ашық қоғам мен түрлі ұлттардың сол мекен етіп жатқан қоғам аясындағы түрлілігін, сан алуандығын айтады. Мультикультурализм саясаты мен идеологиясы түрлі этникалық топтар мәдениетінің әртүрлілігін сақтауды, өз мәдени орталықтарын, мысалы, білім ошақтарын ашып, тілін, салт- дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын дамытуын білдіреді.

Harper Collins атты Әлеуметтану сөздігінде бұл концепцияны былай түсіндірген: “Мультикультурализм – бұл көптеген қоғамдардың айқын белгісі ретінде мәдени плюрализмді танып, мойындап, насихаттайды. Мультикультурализм мәдени саналуандылықты қорғауға негізделеді. Сонымен қатар, ол мемлекеттегі өмір сүріп жатқан негізгі ұлттар мен азшылық ұлттар арасында жиі белең алатын тең емес қарым-қатынастарға ерекше көңіл бөледі”.[2] Жалпы, мультикультурализм концепциясы либералдылыққа, ізгілік (гуманизм), адамгершілік құндылықтарына негізделген.

Мультикультурализм концепциясын түп-тамырымен зерттеген ғалымдар қатарына У.Кимлика, С. Бенхабиб, М. Вевьёрка, С. Фиш, М. Уолцер [3] және т.б. кіреді. Қазірде,

отандық және ресейлік ғалымдардың да бірқатары осы концепцияны жүзеге асырудың артықшықшылығы мен пайдасы, зияны мен кесірін жан-жақты зерттеуде. Заңгерлер, мәдениеттанушылар мен саясаттанушылар арасында мультикультурализмді жақтаушылар да, даттаушылар да жетерлік. Мультикультурализмді алға тартудың ешқандай пайдасы жоқ деп санайтын ғалымдар, көбінесе, Ұлыбритания, Франция, Германия тәрізді дамыған алпауыт елдердің тәжірибесіне сүйенеді. [4] Немістің канцлері Ангела Меркель, Ұлыбританияның экс- премьер-министры Дэвид Кэмерон, Францияның экс-президенті Николя Саркозилар өз елдерінде мультикультурализмнің құлап, сәтсіздікке ұшырағанын айтты. [5] Көптеген ғалымдардың пікірінше, Еуропа елдері мультикультурализмнен бас тартып отыр, сондықтан да елімізге ұлттық-рухани құндылықтарды сақтай отырып, қоғамға кедергі болатын кертартпа тұстардан аулақ болу керек, барша ұлыстарды ұйыстырушы ретіндегі қазақ халқының айрықша жауапкершілігін естен шығармауымыз қажет. Заңгер, профессор Ф.Сапарғалиев [6] “Әр ұлттық топ байырғы ұлттық мәдениеттің ықпалына түскендіктен ол Қазақстанның біртұтас мәдени кеңістігі аясынан асып кетеді. Осының нәтижесінде ұлттық топтардың мәдениетіне қажетсіз идеологиялық элементтердің енуіне мүмкіндік туады. Ал бұл ұлттаралық келісімге қауіп төндіреді. Қатер тек аталған көздерден ғана туындамауы мүмкін. Бұқаралық ақпарат құралдарын теріс пиғылда пайдалану ақпараттық революциялық қазіргі жағдайында мәдениетке, Қазақстан халқының имандылығына қатер көзі болып табылады, олар үшін аумақтық мемлекеттік кеңістік деген ұғым болмайды” деп мультикультурализмнің қатерлі тұстарын атап өтті. Елбасымыз жақында, яғни 1 мамыр – Бірлік күні қарсаңында берген сұхбатында өзінің үнемі үрейленіп жүретіндігін айтты; “25 жыл жанжал, қақтығызсыз өмір сүріп үйреніп қалғанбыз, алайда әлемнің ең қауіпсіз елдерінің өзі террористік шабуылдың объектісіне айналып жатыр, сондықтан да этносаралық және конфессияаралық қарым- қатынастар жіті бақылауда” [7],- деген еді. Тұрақтылық пен келісім өзімен-өзі қалыптаспайды, оған тұлға болып, ұлт болып, қоғам болып, мемлекет болып атсалысуың қажет, көп еңбекті талап ететін жұмыс.

Дегенмен, Елбасымыздың салған сара жолы, дара жолы, сындарлы да көреген саясаты негізінде дамыған көпмәдениеттілік, этностардың бір елдің шеңберінде бірге өмір сүруі және өзара ынтымақтаса қимылдауы өз жемісін берді: ерекше Қазақстандық (евразиялық) менталитет қарқындады, оқшаулануды, ұлтшылдықты қабылдамайтын ерекше рухани жағдай туды. [8] Ұлтжанды азаматтары бар, түрлі ұлт пен этностар арасында достық пен келісім орнаған бейбіт аспан астында өмір сүріп жатқан біздің қоғамға, біздің елге бүкіл әлем көз тігіп отыр. Бұл дегеніміз - Қазақстанның дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын алуының анық айғағы.

Еліміздегі мультикультурализмнің даму тарихына көз жүгіртер болсақ, ол сонау Патша үкіметі Қазақстанды отарлау саясатын жүргізуден бастау алады. Патша үкіметінің әкімшілік реформаларының әлсіздігі себебінен, XIX ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап, отарлаудың “ең сенімді” жолына көшті, яғни орыс және украин шаруаларының қазақ жеріне қоныс аударуы. [9] XIX ғасырдың соңында Қазақстанға ұйғырлар мен дүнгендер, [10] Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде неміс, корей, ингуш, күрт, поляк, қалмақ, қарашай, шешен, балқар, қырым татарлары, месхет түріктері және тағы да басқа ұлттыр қоныс тепті. Қазақ жеріне XIX ғасырдың орта шенінен XX ғасырдың басында қоныс аударудың астарында Патша үкіметінің құйтырқы саясаты жатты – ол қазақ халқының саяси дербестігін толығымен жою және қазақтың ең шұрайлы жерлерін иемдену. Патша үкіметі тоталитарлық жүйе арқылы ұлттық сананы жойып, мәңгірттендіру процесін жүргізбек мақсатта болды. Ал, Ұлы Отан соғысы

жылдарындағы саясат – большевиктік билікті жүзеге асырушылардың халықты жау жағына шығып кетеді деп күдіктенуі. Осы күдікті сейілту мақсатында, біршама ұлттар жер аударылды; зорлықпен жер аударылғандардың саны 1945 жылғы мәліметтерге қарағанда, 2 млн 464 мыңға жуықтаған. [11] Отанға жаудан төнген қауіп-қатер, он бес одақтас республиканы құраған, КСРО аумағындағы барлық ұлттар мен халықтарды тығыз біріктірді. [12] КСРО күйрегеннен соң, осылайша қазақ жері қазіргі Қазақстанды мекен еткен түрлі ұлт өкілдерінің саналуан мәдениетінің ұштасып, тығыз байланысқан жеріне айналды.

Жаһандық интеграция дәуірінде өмір сүргендіктен, бірлік пен келісім, татулық пен ауызбіршілік бар жерде ғана, мемлекет ілгері баса алады. Тұғыры биік тәуелсіздігімізді алу үшін ата-бабаларымыз қасық қаны тамғанша ел мен жерді қорғап, ұлттық мүддені жоғары қойды, ұлт пен елдің тұтастығының сақталуы, ауызбіршіліктің жігі ажырамауы үшін жанын берді. Ендеше, ата-баба үмітін ақтау үшін, атадан балаға, қазіргі өскелең ұрпаққа мирас етіп қалдырылған мұраны сақтау үшін, бүгінгі күннен ертеңіміз жарқын болады деген сенімділікті нығайту үшін, бәсеке қабілетті отыз елдің қатарына ену үшін ұлт болып, ұлыс болып үлесімізді қосуымыз абзал, бірлігімізді бағалай білуіміз, қазақстандық патриотизмді күшейтуіміз қажет. [13]

Мультикультурализмды толығымен зерттеуші Уилл Кимлика [14] оның мынадай белгілеріне тоқталған еді:

- Орталық аудандық және қалалық деңгейлерде мультикультурализмды конституциялық заңның және парламенттің растауы;
- мектеп бағдарламасында мультикультурализмды қабылдау;
- бұқаралық ақпарат құралдарында этникалық мүдделерін қорғауды енгізу;
- этникалық топ ұйымдарының мәдени іс-шараларын қолдау мақсатында, оларды қаржыландыру;
- екі тілді білім беруді қаржыландыру;
- жағдайы төмен иммигранттарға қолдау көрсету.

Қайрат Мәми республикалық «Айқын» газетіне 2012 жылы берген сұхбатында былай баяндап еді: “Елімізде бүгінде этностардың мәдениеттері, тілдері, дәстүрлерінің дамуына қажетті барлық жағдай жасалған. Мемлекет аумағында қазіргі күні 800-ден астам этномәдени бірлестіктер болса, оның ішінде 28-і республикалық болып табылады. 15 тілде газет-журнал, 8 тілде радиобағдарламалар, 7 тілде телебағдарламалар шығады. Білім беру толықтай өзбек, тәжік, ұйғыр және украин тілдерінде жүргізілетін 88 мектеп жұмыс істейді. 108 мектепте 22 этностың тілі жеке пән ретінде жүргізіледі. Осымен қатар, балалардан басқа үлкендер де 30 этнос тілдерін оқуға мүмкіндік алған 195 этно-білім беру кешендері, жексенбілік және лингвистикалық мектептер ашылды. Қазақ және орыс театрларын қоспағанда елімізде тағы төрт ұлттық – өзбек, ұйғыр, кәріс және неміс театрлары жұмыс істейді. Әр жыл сайын Қазақстан этностарының тілдерінде бірнеше ондаған жаңа кітаптар жарық көреді” [15]. Жоғарыда Кимлика атап өткен белгілерге және Қайрат Мәмидың сұхбатына қарап, қорытар болсақ, Қазақстан Республикасында мультикультуралық идеяның не саясаттың біртіндеп жүзеге асып келе жатқандығын аңғаруға болады.

Көпмәдениетті, көпұлтты Қазақстан халқының құқықтарын, бостандықтары мен мүдделерін насихаттайтын бірден-бір ұйым – ол Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығымен құрылған Мемлекет басшысы жанындағы консультативті-кеңесші орган Қазақстан халқы Ассамблеясы болып табылады. 1995 жылы 1 наурызда

құрылған Қазақстан халқы ассамблеясының негізгі мақсаты мен міндеті - осы көпмәдениеттілік саясатын жүзеге асырып, Қазақстан халқына татулықты насихаттап, елге ауызбіршілікті паш етеді. Мемлекеттік өкімет билігі мен көпұлтты қоғам арасындағы диалогтың маңызды буыны ғана емес, сонымен қатар Қазақстандағы азаматтық қоғамның орнағанын нақты бейнелейді. [16] Күні кеше 26 сәуірде өткен Қазақстан халқы Ассамблеясының XXV сессиясының тақырыбы – “Жаңғыру негізі тұрақтылық, бірлік, келісім” делінген болатын. Елбасымыз “Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру” мақаласында [17] ұлттық бірегейлік пен ұлттық құндылықтарды сақтау туралы алға тартты, этностар арасындағы өзара ынтымақтастық, достық қарым-қатынас, салтанат құрған бейбітшілік сөз етілді. Ұлттық бірегейлікті сақтау дегеніміз – Қазақстанды мекен ететін жүз отыздан астам ұлт өкілінің, діні мен ділінің, мәдениетінің, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпының сан алуандығына қарамастан бейбіт қоғамда қақтығыссыз өмір сүруінің айқын дәлелі. Қаншама ұлттың баласына есігін айқара ашқан кең байтақ Қазақстан – қазіргі таңда тұрақтылық пен достықтың алтын бесігіне айналды. [18]

Қазақстан ұлтаралық татулық және дінаралық толеранттылықты көздейтін мультикультурализмнің еуразиялық үлгісін жүзеге асырып келеді. [19] Мультикультурализмді қоғамның гүлденуі, дамуы мақсатында елімізде бірқатар саяси-құқықтық іс-шаралар жүзеге асырылады, заңдар мен заңнамалар, құқықтық құжаттар дайындалады, олардың іске асып, орындалуын тиісті органдар қамтамасыз етеді. Жоғарыда атап өткендей, ең әуелі, мультикультурализм мәселесі негізгі Атазаңымыз - ҚР Конституциясында, “Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы” заңында, жыл сайын өтетін Қазақстан Халқы Ассамблеясы (ҚХА) сессияларында, одан кейін, әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съездерінде талқыланады. Сонымен қатар, ол “Мәңгілік Ел” жалпыұлттық патриоттық идеясында, Елбасымыз құрған қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлік моделінде, Қазақстан Халқы Ассамблеясының (2025 жылға дейінгі) даму тұжырымдамасында, ҚР Президентінің 2015 жылғы 28 желтоқсандағы №147 Жарлығымен бекітілген, Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымында, ҚХА үндеулерінде [20] көрініс тауып, басты назарда екенін естен шығармауымыз керек.

Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезі Астана қаласында әр екі жыл сайын өткізіледі. Оның миссиясы да бейбітшілікке, келісім мен ынтымақтастыққа ұмтылу болып табылады. 2015 жылы өткізілген V съезде мына мәселелер бойынша уағдаласты: “азаматтық қоғаммен тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, жанжалдарды болдырмау және реттеу мақсатындағы диалогына жәрдем ету, бітімге келу және келіссөздер арқылы зорлық- зомбылыққа жол бермеу, бейбіт азаматтарды қорғау, барлық қайшылықтарды бейбіт жолмен шешуге шақыру; ұлттық деңгейде де, мемлекетаралық деңгейде де кез келген саяси және діни қайшылықтарды күшпен шешу әдісінен түбегейлі бас тарту”. [21]

1995 жылғы 30 тамыздағы Конституция нәсіліне, ұлтына, дініне және әлеуметтік тиесілігіне қарамастан барлық азаматтар құқықтарының теңдігіне кепілдік берді. Сонымен қатар, этностық, тілдік, мәдени, діни әралуандылықты мойындау негізінде қазақстандық бірегейлік пен бірлікті қалыптастырудың азаматтық қағидаттарын бекітті. [22] Ол – ортақ мүдде мен өзара сыйласуды білдіреді, және басқаға деген туысқандық пен сүйіспеншілікті көрсетеді, халықтардың өзіне тән ерекшеліктерін дамытатын және ұлттар арасында мәдени құндылықтармен алмасуының құралы болатын мәдени саналуандықты сақтау, [23] яғни көпмәдениетті Қазақстанның

ғұмырын баянды ету. Ал өз кезегінде баянды ету үшін, көпұлтты қоғамда толеранттылық [24] (төзімділік) сияқты маңызды либералдық құндылықты ілгерілету, дамытуымыз керек.

Қазақ тарихы, қазақ халқының дамуы, қазақ мәдениеті, Қазақстанда мекен ететін өзге ұлт өкілдерінің тарихы – тарихтың қойнауынан орын алатын, тамыры кеңге жайылған, баға жетпес құндылықтар жүйесі. Қазақстан Республикасындағы түрлі ұлт өкілдерінің тату-тәтті өмір сүруі, ұлтаралық келісім мен толеранттықты сақтау, бейбіт елде бірлігі жарасқан, бір қолдың саласындай жүз қырықтан астам ұлттардың өмір сүруі - осының барлығы Қазақстан Республикасының астарлы саясатының мықтылығы, Елбасымыздың көрегенділігі, еліміздегі көпмәдениеттілікке қатысты құқықтық заңнамалар мен заңдардың бұлжытпай орындалуының айқын көрінісі. Адам мен азамат құндылықтарын жоғары қоятын мемлекет ғана өркендей алады. Демек, мультикультурализм концепциясын дұрыс жүзеге асыра алатын мемлекет дамиды, гүлденеді. Қазақстанда этностардың бірлігі, елдегі және оның сыртындағы бейбітшілік, ұлттық бірегейлікті сақтау – қазақтардың жарқын болашағына алып келеді.

Көптүрліліктің, көпұлттылықтың және көпконфессиялықтың толерантты дамуы – ғаламдық бейбітшілік пен келісімнің кепілі. Ғасырдан ғасырға ауысып келген этномәдени алуантүрлілік болмысты бір мәдениет пен бір танымның туының астына енгізуге, қалыптастыруға талпыныс күшеюде. Сондықтан да мультикультуралық тіршілік пен диалог мәселелері қазіргі заманғы қоғам үшін аса өзекті болып табылады. [25] Ел бірлігі – ең асыл қасиет, Қазақстан халықтарының достығы – еліміздің баға жетпес игілігі. Барлығымыз бір шаңырақтың астында өмір сүреміз, түріміз басқа, тірегіміз бір, жүзіміз басқа, жүрегіміз бір – тату-тәтті бірлікте өмір сүрейік! Тәуелсіздігімізді баянды ете түсу үшін ең алдымен бірлігімізге бекем болуымыз керек. Қорытындылай келе, Елбасымыздың мағыналы да мәнді сөзімен аяқтағым келеді: “Қазақ әлсіресе өз арасындағы алауыздығынан әлсіреген. Күшейсе, бірлігімен күшейген.” Көпмәдениетті Қазақстанның ғұмыры ұзағынан болып, Мәңгілік Елге айналсын!

Әдебиеттер:

1. <http://www.integration.lv/ru/chto-takoje-multikulturalizm-i-sljedujet-li-jegoopasatsja>
2. hse.ru/data/2012/09/05/1242018158/Лекция%20№%201_ПМКиМК.pdf
3. Varun Uberoi, Tariq Modood. Multiculturalism Rethought: Interpretations, Dilemmas and New Directions. - EUP, 2015. - p. 5
4. <http://abai.kz/post/14322>
5. <http://www.integration.lv/ru/chto-takoje-multikulturalizm-i-sljedujet-li-jegoopasatsja>
6. Ғ.Сапарғалиев. ҚР Конституциялық құқығы. - Алматы, Жеті Жарғы, 2008. - 213-214 бет
7. Экспресс К. Малая родина - залог большого мира. - №72. - 27 сәуір 2017. – стр.2
8. Достық үйі, Шығыс Қазақстан. Шығыс Қазақстан халықтарының Кіші Ассамблеясы. - Өскемен, 2003. - 11 бет
9. Қ.С.Қаражан, Ж.Әбсеметова, Ф.А.Қозыбақова, Т.Мекебаев, С.С.Саржанова, С.Смағұлов, Ш.Б.Тілеубаев. Қазақстан тарихы: Лекциялар курсы. - Алматы, 2009. – 171 бет
10. Қ.С.Қаражан, Ж.Әбсеметова, Ф.А.Қозыбақова, Т.Мекебаев, С.С.Саржанова, С.Смағұлов, Ш.Б.Тілеубаев. Қазақстан тарихы: Лекциялар курсы. - Алматы, 2009. - 174 бет

11. Б.Аяған. “ҚАЗАҚСТАН” Ұлттық энциклопедиясы. - Алматы, 2003. – 5 том. – 299 бет; М.Қозыбаев, К.Нұрпейіс, Қ.Жүкешев. Қазақстан тарихы, Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы, “Мектеп” баспасы, 2005.- 85 бет
12. Қ.С.Қаражан, Ж.Әбсеметова, Ф.А.Қозыбақова, Т.Мекебаев, С.С.Саржанова, С.Смағұлов, Ш.Б.Тілеубаев. Қазақстан тарихы: Лекциялар курсы. - Алматы, 2009. - 273 бет
13. Егемен Қазақстан. Жалпыұлттық Республикалық газет. Н.П.Калашникова. Бірлігімізді бағалай білейік. - № 82. - 28 сәуір, 2017. - 1 бет; Т.Ғабитов. Философия: жоғары оқу орны студенттеріне арналған оқулық. - Алматы, 2004. - 348-349 бет
14. Will Kymlicka. The rise and fall of multiculturalism? New debates on inclusion and accommodation in diverse societies. - International Social Science Journal, 61(199), 2010. - p.101
15. Республикалық «Айқын» газеті. Қайрат Мәми. Астана – әлемдегі рухани жарастықтың дәнекері. - 2012
16. Достық үйі, Шығыс Қазақстан. Шығыс Қазақстан халықтарының Кіші Ассамблеясы. - Өскемен, 2003. - 12 бет
17. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynynbolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
18. Егемен Қазақстан. Жалпыұлттық Республикалық газет. Ш.Нұрымов. Татулық – басты байлығымыз. - № 82. - 28 сәуір, 2017. - 4 бет
19. <http://www.oinet.kz/news/alem/i1673>
20. <http://assembly.kz/kk/prezentaciya>
21. <http://www.religions-congress.org/content/view/391/69/lang,kazakh/>
22. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
23. Т.Ғабитов, Ж.Мүтәліпов, А.Құлсариева. Мәдениеттану: жоғары оқу орындары мен колледж студенттеріне арналған оқулық. - Алматы, 2001. - 339 бет
24. Е. П. Ананьева. Мультикультурализм и мораль в глобализированном общественном пространстве. - Вестник ИКВФУ, 2014. - Issue 12. - 139 бет
25. <http://www.religions-congress.org/content/view/391/69/lang,kazakh/>

СЕМАНТИКА СИМВОЛОВ В УЗБЕКСКОМ ТРАДИЦИОННОМ
РЕМЕСЛЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ
THE SEMANTICS OF CHARACTERS IN THE UZBEK TRADITIONAL CRAFTS

Саодат ДАВЛАТОВА (Saodat DAVLATOVA)

Абстракт

В статье автор рассматривает вопрос о семантике форм и украшений, используемых в узбекском традиционном ремесленном производстве. Показано, что орнаменты, занявшие место на различных ремесленных изделиях, являются не просто художественными формами, но и являются важным этнографическим источником, отражающим религиозные представления и верования народа.

Abstract

The author considers the question of semantics shapes and decorations used in traditional Uzbek crafts. It is shown that the patterns that took place in various handicraft products are not merely art forms, but also are an important source of ethnographic, reflecting the religious views and beliefs of the people.

Вопрос о семантике форм и украшений, используемых в узбекском традиционном ремесленном производстве, является не только одной из актуальных проблем искусствоведения, но имеет присущее место в изучении некоторых проблем этнологии. В частности, всякое изображение и цвет в ремесленном производстве, т.е. в народном прикладном искусстве, имело определенное значение. Подобно этому, символы, изображения и различные элементы, употреблявшиеся в них, отражали религиозные и духовные воззрения людей. Особенностью украшений, изделий и вышивки является также и то, что по прошествии времени они сохраняют в себе забытые особенности символов о природных событиях. Эти формы и семантические изображения являются воплощением огромной информации, которые со временем следует классифицировать и описать.

Орнаменты, используемые в прикладном искусстве украшения, т.е. занявшие место на различных ремесленных изделиях, являются не просто художественными формами, но считаются также одним из важных этнографических источников. Эти орнаменты непосредственно связаны религиозными представлениями и верованиями народа. Орнаменты по своим особенностям делятся на следующие виды: геометрические, растительные, зооморфные и антропоморфные¹. В искусстве кочевых народов широко распространены также орнитоморфные сюжеты². Среди них зооморфные орнаменты включают в себя стилизованные изображения реальных и мифических животных (такие орнаменты обычно называются также стилем «ёввойи» - «дикий»). Зооморфные орнаменты можно часто встретить особенно на изделиях области ткачества и вышивки. В композициях ювелирных изделий также нашли свое выражение изображения антропоморфных, зооморфных и растительных орнаментов.

В узбекских вышивках иногда можно встретить также антропоморфные узоры, изображения напоминающие мужчину и женщину. Считается, что женщина является символом земли, а мужчина символом неба, и от союза двух этих миров возникает

¹ Гуль Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана. – Т. 2005.С.12.

² Богословская И. Қорақалпоқ нақш санъатида зооморф унсурлар // San'at. 2009. №2.166бет.

семья³. Эти узоры в основном являются символом того, что молодожены будут жить счастливо и дружно, иметь детей⁴. Изображения на коврах и паласах Средней Азии также большей мере основаны на воображении и представлены растительным, зооморфным орнаментом, узорами в виде предметов и родовых тамг: следы тигра и верблюда, цветы яблони, виноградная лоза, скорпион, шея верблюда, щит, целебные и продовольственные растения⁵. Среди них самым распространенным символом были изображения рогов. В культуре кочевых тюркских народов издревле имела традиция изображать животных⁶. В центре жемчужин в форме круга, нашедших свое отражение на согдийских коврах, тканях и одежде, часто встречаются изображения цветка хлопчатника⁷. Эти узоры, отражающие в себе присущие себе местные особенности, образовывали сильные геометрические картины. В этих коврах и паласах, имеющих разноцветные изображения, преобладает красный цвет. Вместе с тем, локальной особенностью этих территорий является присущее себе искусное изображение геометрических форм.

В частности, в Узбекистане на коврах ручной работы заняли место различные узоры, зооморфные изображения, которые имели определенное значение. Вода, лошадь, птицы, цветы и геометрические узоры воспринимались в качестве символов счастья, изобилия, светлого будущего, дружбы, достатка⁸.

Со временем изменялась истинная символическая сущность изображений, которые стали восприниматься в качестве только красивых изображений⁹. Среди них стоит отметить широко распространенный среди кочевых этносов ромбовидный крестообразный узор, украшенный рогами. Известность этих узоров свидетельствует об их генетической близости¹⁰. Этот стиль затем получил широкое распространение и среди оседло-земледельческих этносов. Ромб, начиная с эпохи энеолита, считается символом «плодородия» и многодетности. Наши предки воспринимали его в качестве символа Матери Природы и праматери Евы¹¹.

Изображение в виде рогов барана часто встречаются на предметах домашней утвари народов Средней Азии. В вышивке в основном один из признаков барана также обозначал его рог. Подобные узоры у местных оседлых и кочевых народов Средней Азии назывался “*қўчқорак/қоққарäk*”, у кыргызов Ферганской долины “*қайқалак/қауқалак*”, у узбеков-туркменов Нураты “*мўйиз/моуиз*¹²”, а у туркмен “*чач бўйиз/ĉaĉ boyiz*”. Этот узор, представленный в виде двух завернутых спиралей, занимал

³ Богословская И. Қорақалпоқ безак накшларидаги сирли хатлар.// San'at. 2008. №2. 8бет.

⁴ Полевые записи. Кашкадарьинская область Шахрисабзский район. 2010 год.

⁵ Дудин С.М. Ковровые изделия Средней Азии // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. VII., Л., 1928. с. 102- 104.; Его же. Ковровые словарь русского языка. Т. I, М-СПб., 1912. С. 140.; Семенов А. Ковры русского Туркестана. СПб, 1908. С. 43.

⁶ Мошкова В. Ковры народов Средней Азии. Конца XIX – начала XXвв. Ташкент. 1970.

⁷ Суюнова Д. Сўғд аёлларининг либослари.// San'at. 2012. №4. 5бет.

⁸ Низомов А., Низомова М. Гидам жилоси // Мозийдан садо. 2003.№3-4. - Б. 67.

⁹ Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. Ташкент, 1988. С. 99-100.

¹⁰ Вайнштейн С.Н. Мир кочевников центра Азии. – М., Наука, 1991. - С.178.

¹¹ Есбергенов Х. Вопросы этнической истории и традиционной культуры каракалпаков // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус, 1989. 67бет.

¹² Этот символ был элементом, занимающим важное место в узорах на украшениях народов Центральной Азии, Кавказа и Сибири, который воспринимался в качестве оберега.

место в центральной части узорной композиции¹³. Нет сомнения в том, что узор рога барана также использовался исходя из культа барана.

Точно такие же узоры и сегодня используются на коврах и кошмах населения Гузарского и Дехканабадского районов Кашкадарьинской области, занимающегося животноводством. Люди рассматривали животных в качестве покровителя семейства, имеющих божественную силу приносить счастье и изобилие. Лошадь, корова, собака, кабан, бык, верблюд, подобные им животные и даже козел и баран считались священными и воспринимались в качестве существ, связанных с небесными силами¹⁴.

Изображение на вышивке изображений незамкнутого круга, напоминающего «след от подковы лошади»¹⁵ также связаны с шаманскими представлениями.

Если брать в общем, согласно древним религиозным представлениям, баран считался животным, защищающим от злых духов и дурного глаза¹⁶. В свою очередь, изображение рогов барана выполняло функцию защиты от «злых» сил. В некоторых случаях их изготавливали из дерева и пришивали к головным уборам детей и девушек. Рельефное изображение рогов барана наносилось также на поверхность необожженных тандыров. Как видно из этого, теперь в средство защиты превратилось не само животное, а определенная часть его тела¹⁷. На тубетейках, которые шьют ремесленники Байсунского района Сурхандарьинской области и сегодня встречаются изображения рогов барана. Это также воспринимается в качестве магического сильного символа, оберегающего от различных бед и несчастий¹⁸. В Кашкадарье в угол комнаты, в котором сидели новобрачные в первый вечер свадьбы или же комнату молодоженов вешали сюзаны, на которых был вышит узор в виде рогов барана. Это делалось с целью того, чтобы животное-покровитель защищало молодоженов от различных злых духов¹⁹. Тем более, эта продукция прикладного ремесленного производства, которую вывешивали в доме, выполняла также роль украшения. Эта традиция до сих пор сохранилась среди населения селений Кашкадарьи в качестве символа благополучия. Кроме этого, изображение головы барана также издавна использовалось в народном прикладном искусстве. Так как изображение головы барана напоминает мужчину, спустившего руки к поясу и сложившего их полукругом, оно считалось символом мужского начала²⁰ и кроме того означало также плодородие и преемственность поколений²¹.

В общем, среди племен, занимающихся животноводством, божественные силы традиционно понимались в качестве тотемных животных и птиц. Поэтому на их молитвенных ковриках, коврах часто можно встретить изображения рогов барана или

¹³ Сухарева О.А. Орнамент декоративных вышивок Самарканда и его связь с народными представлениями и верованиями (вторая половина XIX – нач. XX в) // СЭ. 1983. №6. С.78.

¹⁴ Богословская И. Қорақалпоқ нақш санъатида зооморф унсурлар // San'at. 2009. №2. 16бет.

¹⁵ Кармышева Б. Локайские мапрачи и ильгичи // Сообщения Республиканского историкокраеведческого музея. Вып. 2. История и этнография. Сталинабад, 1955. С. 149.

¹⁶ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С.315

¹⁷ История материальной культуры народов Узбекистана. – Т., 1961. – С.87.

¹⁸ Полевые записи. Сурхандарьинская область селения Байсунского района. 2011 год.

¹⁹ Полевые записи. Кашкадарьинская область Гузарский район селение Яргунчи. 2010 год.

²⁰ Кадишева О. Гиламда юлдузли тунлар жилоси. // San'at. 2013. №1. 26бет.

²¹ Kate Fitz Gibbon and Andrew Hale. Uzbek Embroideries in the nomadic tradition. Minneapolis Institute of Arts. 2007. P. 122.

когтей птиц. Символические знаки тотемных животных являются указанием на условную передачу веры в их божественную силу²². Особенно, упомянутые выше традиционные темы в узорах на коврах Кашкадарьи, больше связываются с понятиями мира и счастья. Причиной того, что изображение подобных традиций сохранилось больше среди животноводческих этносов, является указанием на их хорошее знание строения органов, анатомии крупного и мелкого рогатого скота исходя из их хозяйственной деятельности.

На арабских коврах Кашкадарьи зооморфные знаки, являющиеся выражением символов животных, не используются в качестве украшения. В культуре же кочевых тюркских народов традиция изображать животных имела с древности²³.

Зооморфные мотивы нашли свое отражение и на войлочных коврах кунгратов Сурхандарьи, среди которых особое место занимают узоры «*кўчқор шоҳи*» («рога барана») и «*қурбақагул*» («цветок-лягушка»). Кроме того на войлочных коврах имеются также фигуры треугольников, ромбов, меандров, знаки вихря, изображения небесных тел, различные цветочные узоры²⁴. Среди узоров на коврах кунгратов представлены, в частности, геометрические формы, представленные ромбом, темами меандра, W- и S образными символами, восьмиконечной звездой, треугольником, небесные и мистические символы, крест, а также группа зооморфных орнаментов – изображения птиц, диких и домашних животных. На них в качестве орнамента использованы только определенные части живых существ, как рога, копыта, когти, глаза и т.п. Эти узоры в данном оазисе получили название *кўчқор шоҳи* («рога барана») или *кўчқора* («барашек»), *туя бўйин* («шея верблюда»), *ит изи* («след собаки»), *каклик тўши* («грудка кеклика»), *қурбақагул* («цветок-лягушка»), *ҳўкиз кўзи* («глаз быка») и др²⁵.

Среди узоров на коврах «*гажари*» Сурхандарьи встречаются W-образные – *каклик тўши* и S-образные формы - *гажак* или *кўчқорак*. Геометрические формы называются *келин қоши*, прямоугольные, решеточные части – *эрганак* (*тўсиқ*, *ўтов эшиги*), формы с рядом веток - *туғдонагул*, *оқ-қора йўл туморча*, а шахматный узор - *ит изи*. Кроме того, на коврах кунгратов Сурханской долины встречаются также геометрические цветы в форме треугольника, ступенек или ромба.

Михраб, изображенный на коврах «*тақир*», в большинстве случаев выполнялся узором *кўчқорак*. Михрабы, иногда были простыми в форме ступенек или колокольчиков, окружались шестиугольной, многоугольной рамкой. Они располагались в центре ковра в один, два или несколько рядов.

Издrevле на коврах «*ойгилам*» имелось изображение луны и звезд. Не исключено, что эти ковры являлись выражением изумления такими чудесами природы как луна и звезды и чувства какой-то веры по отношению к ним. Затем ковры «*ойгилам*» стали украшаться различными узорами и изображениями, что немного понизило их ценность. Ковры «*ойгилам*», состоящие из шерстяной основы, поверх которой нанесены

²² Гул Э. Жойнамоздаги рамзлар // San'at. 2001. №3.15-бет.

²³ Мошкова В. Ковры народов Средней Азии. Конца XIX – начала XXвв. Ташкент. 1970.

²⁴ Бинафша нодир. Ўзбекистон жанубий худудидаги кўнғиротлар бадий хунармандчилиги / San'at. 2013. №2. 18бет.

²⁵ Хакимов А., Гюль Э. Байсун. Атлас художественных ремесел. Ташкент. 2006. С. 153155.

изображения луны и звезд из шелка, окрашенного натуральными красками, не так много сохранили свой древний облик²⁶.

Орнаменты, используемые в ковроткачестве кунгратов, свидетельствуют об их принадлежности к культуре скотоводческого населения. Именно такое собрание геометрической и животной интерпретации характеризует прикладное искусство кунгратов²⁷.

Если обратить внимание на ковры кунгратов, в особенности на ковры «гажари», то можно увидеть, насколько возвышенны и глубинны их интеллектуальные способности. В этих орнаментах, наряду с тонкими художественными линиями, нашли свое отражение также высокий вкус, мастерство и талант, интеллектуальная глубина и пронизательность. В свою очередь, различные древние изящные узоры воплощают в себе красоту и изящество животного и растительного мира, географические изображения, искусство рисования. Ковровщицы создавали каждый узор, символично выражая свои надежды и помыслы. В годы засухи в ожидании дождя ковровщицы украшали ковры узором, являющимся выражением капель дождя. В годы войны в ожидании ушедших на войну своих отцов, братьев или мужей украшали ковры узорами, отражающими сплошные линии или же в виде завитков, похожих на рога барана²⁸. Ковровщицы придумывали узоры, смотря и на простые растения, которые находили свое отражение на сотканных ими коврах. В таких орнаментах мы можем увидеть также поэтапное развитие сознания человека. Таким образом, не зря на национальных коврах нашло свое отражение восхищение природой, которая издревле вдохновляла людей творчества.

В вышивке кунгратов также встречаются различные орнаменты, являющиеся общими для других видов прикладного искусства, как различные типы *рогов барана* (*қўчқор шоҳи*), разновидности трех пальцевых *қўшоёқ*, а также узоры *илон изи*, *ит изи*, *от туёқ*, *туморча*, *жиллик* и др., изображения растений и цветов²⁹.

S-образные символы очень часто встречаются на головных накидках женщин Чиракчинского района Кашкадарьинской области, и они считаются тамгой, свидетельствующей о принадлежности обладательницы одежды к определенному роду³⁰.

Народное ремесленное производство в качестве составной части бытовой жизни каждого народа воплощает в себе национальные особенности, сформировавшиеся в течение веков. В притягательных символах, нашедших свое отражение на ганче и керамике, металлических и золотых изделиях, разноцветных изделиях ткачества и вышивки, монетах и образцах настенного искусства, найденных на исторических памятниках в результате археологических раскопок, изображена вся сфера бытовой жизни (панно, на которых изображены сцены из жизни и обряды, проводимые при участии людей и различных животных).

²⁶ Личные наблюдения. 2008-2013 годы.

²⁷ Гюль Э. Кўнғирот гиламлари...Б.10.

²⁸ Полевые записи. Кашкадарьинская область Яккабагский и Чиракчинский районы. 2010 год.

²⁹ Fitz Gibbon K., Hale A. Uzbek embroidery in the nomadic tradition (The Jack A and Aviva Robinson collection at the Minneapolis Institute of Arts)/ Singapore, 2007. P. 118

³⁰ Полевые записи. Кашкадарьинская область Чиракчинский район. 2005 год.

В вышивке родов племени кунграт, проживающих в оазисах Южного Узбекистана, также присутствуют зооморфный орнамент, представленный в основном изображением птиц. Эти изображения вышивальщицы называют «товус нусха»³¹. Мастерницы, занимающиеся рисованием узоров для вышивания, в узорах, нарисованных на тюбетейках и вышивках (кашта) привели в гармонию геометрические фигуры, цветные изображения, взятые из растительного и животного мира. Кроме того, тюбетейки шились также из парчи, плюша, цветистых и простых материй. Это было связано с мастерством, знанием и мировоззрением женщин, которые шьют тюбетейки³².

В вышивке лакайцев нашли свое выражение символы и знаки, среди которых ведущую роль занимают солярные (вышивки с изображением солнца) и астральные (вышивки с изображением звезд) мотивы. Узоры в форме круг, занявшие центральное место в большинстве вышивок, отражают в себе символ солнца или луны³³.

Отражение символа солнца в вышивках тюркских народов отражает в себе историко-традиционную сущность, как символа надежд и чаяний в качестве этно-исторической ценности переходит из поколения в поколение. Использование в прикладном искусстве изображений солнца, луны и звезд, издревле было присуще тюркским народам, что подтверждается многочисленными находками, найденными благодаря археологическим исследованиям. Сегодня сохраняются трансформированная форма этих традиций, которые воплотили в себе положительные грани каждой исторической эпохи и культур.

На изделиях вышивки, являющейся ярким образцом ремесленного производства, нашел свое выражение эстетический мир, а также в них прочное место заняли религиозные и мирские представления. Вышивка в качестве прикладного искусства украшения является формой, на которых заняли место цветы и узоры, искусно выполненные руками девушек при помощи иглы и крючка. На вышивке нашли свое отражение также различные узоры, изображение небесных тел, фруктов и цветов, а также различных животных. По признанию специалистов, вышивание берет свое с древности, когда люди начали шить одежду из шкур животных, и развивалось в результате общественно-исторического прогресса.

Археологические и этнографические находки, происходящие с территории Узбекистана, дают полные сведения о тотемизме, существовавшем в то время. Например, змея считалась символом доброго и злого начала³⁴. Она считалась также хранителем богатства и сокровищ, защитником рода и семьи. Парные изображения змей сохранились в наскальной живописи, на различных изделиях из камня и металла. Имеются многочисленные находки серебряных скрученных браслетов с изображением змей. Ранние формы браслетов были представлены фигурой обвивающихся, смотрящих друг на друга двух змей. Парное изображение змей, не только имело свой смысл в искусстве, но и являлось указанием на то, что начало человеческой жизни началось от мужчины и женщины. Не исключено, что эти серебряные браслеты являлись средством, защищающим женщин и детей от дурного глаза. В музее Истории народов

³¹ Носирова З. Бойсун накшлариди баҳор ифори // Мозийдан садо. 2008. №1. Б.7.

³² Турсуналиев К. Все цвета радуги. Ташкент, 1991. С. 4.

³³ Назаров Н. Ўзбек-лақайлари этномаданий кирраларини ўрганишининг баъзи жиҳатлари // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. Тошкент. Наманган. "Акад.К.Шониезов ўқишлари" туркумидаги ИУ Республика илмий-назарий конференция материаллари. 2007. 96-бет

³⁴ Сирожиддинов Ш. Дин ҳақида сухбатлар // Ёшлик. №1.. 2008. 39-бет.

Узбекистана хранится подковообразный каменный амулет в виде двух обвивающихся змей³⁵.

Каждый драгоценный камень, использовавшийся в ювелирном ремесле, имел свой особый смысл³⁶. В качестве основы для формы ювелирных изделий и непохожих друг на друга стилей для их украшения: *растительный* и *геометрический*, был взят животный мир.

Использование ювелирами Сурхандарьи для женского нагрудного украшения «*хапамат*» раковин каури, считающихся традиционным символом и наличие среди них раковин, называемых “*жилан бои*” («голова змеи»), связано с традицией почитания в древности народами Средней Азии змей³⁷. До сих пор в Сурхандарье с целью защиты от сглаза и злых сил на халате детей сзади пришивают изображение змеи³⁸.

В древнем искусстве Узбекистана широко использовались образы быка, газели, горного барана, которые являлись символами природы и космоса. Было широко распространено также изображение льва в качестве символа могущества и мужества. Издревле в этом регионе некоторые птицы почитались в качестве священных. Так, петух, павлин и фазан считались “птицами солнца”. Если изображение орла выражало силу и власть, то фазан, павлин, голубь и кеклик, в большинстве случаев, изображались в качестве птицы счастья.

Наличие в образцах прикладного искусства тюркских народов XI века мифической птицы Анка (другое название Хума) также свидетельствует об этом. Она издревле являлась излюбленным символом защиты семьи у тюркских народов, олицетворяя богиню плодородия и изобилия. Птицы издревле почитались в качестве священных нашими предками и, считая их «существами солнца», рассматривали птиц в качестве символов плодородия. В доисламскую эпоху в Средней Азии женщины прикрепляли к своим украшениям перья и когти птиц. Они воспринимались и рассматривались в качестве средства, дающего возможность связаться с божественными силами. Следует отметить, что заколки и ювелирные изделия, используемые в головных уборах и прическах, также украшались перьями птиц. Пучок перьев считался самым лучшим украшением для головных уборов. Это свидетельствует о наличии у древних людей стремления быть похожим внешне на птиц. Это же самое явление непосредственно связано с древними религиозными верованиями людей³⁹. То, что мастера ювелиры отражали на предметах украшения изображение птиц, издревле было связано с духовным мировоззрением народа.

Согласно верованиям народов, после смерти человека птица возносит на своих крыльях его душу на небо (дорога в гору). Птицы, наряду с тем, что возносят души умерших на небо, приносят с неба на землю души рождающихся детей (путь с горы). Верование о том, что аист приносит людям детей осталось с тех времен и оно непосредственно связано с троичностью “мирового дерева”⁴⁰. Т.е., считалось, что «нижний мир» (корни)

³⁵ Музей Истории народов Узбекистана.

³⁶ Альмеева Д. Бухорои шарифнинг заргарлик санъати // Мозийдан садо. Тошкент, 2002. №3, 9-бет.

³⁷ Бинафша Нодир. Хапамат ва гулбанд безаклари маънолари. // San'at. 2009. №1. 6бет.

³⁸ Полевые записи. Сурхандарьинская область Байсунский район. 2011 год.

³⁹ Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1975. С. 284.

⁴⁰ Богословская И. Қорақалпоқ нақш санъатида зооморф унсурлар // San'at. 2009. №2.16бет.

этого дерева представлен насекомыми, пресмыкающимися, «средняя часть» (ствол) – мир людей и животных, а «верхняя часть» (ветви) связана с жизнью мира птиц. Согласно верованиям кочевых и полукочевых народов, птицы, наряду с защитой от злых сил, приносили добро, изобилие и имели силу устранять несчастья. По этой причине в образе птиц выражались свои различные добрые намерения.

В каракалпакском прикладном искусстве украшения геометрические (космогонические), зооморфные, растительные, предметные, антропоморфные темы, в особенности, зооморфные изображения в орнаментах олицетворяются в качестве “разделенного на части целого”⁴¹.

В течение многих веков кочевые и полукочевые народы уделяли особое внимание животным. Тот факт, что в прикладном искусстве животные стали мало изображаться целиком, а больше стали встречаться изображения их отдельных членов, возможно связано с ослаблением их обожествления.

Известно, что дунганские ювелиры изготавливали серебряные нашейные украшения в виде цепочек, на которые вешались знаки и кольца, а на некоторые в качестве символа защиты «амулет» и различные фантастические животные, выражающие различные действия. Кроме этого, мастера с большим мастерством изготавливали серьги в форме петуха, бабочки, кольца в виде лягушек и литые браслеты с тисненым орнаментом⁴². По утверждению Л.И. Ремпеля, изображение лягушки издавна употреблялось в прикладном искусстве Центральной Азии в качестве символа вызова дождей, счастья и благополучия⁴³.

Сегодня простые украшения такой формы очень часто можно увидеть на всей территории Узбекистана. Их носят в качестве красивого украшения женщины и девушки всех возрастов. Украшения «хапамат» и «гулбанд», изготавливаемые ювелирами Сурханского оазиса, в основном, надевали замужние женщины. Так как их носили на груди и шее, украшения этих ожерелий охраняли их от злых сил и сглаза. Считалось, что они защищают здоровье для продолжения потомства. Эти украшения образовывали ожерелье, сплетенное из разноцветных шелковых нитей. Термин «хапамат» таджикского происхождения и происходит от двух слов «хафа» - «печальный, грустный» и «банд» - «завязанный, преграждающий», имея значение преграждающий путь печали и грусти⁴⁴. Форма «хапамат» непосредственно связана с техникой его изготовления и имеет геометрический характер. Узор ожерелья представлен формами ромба, треугольника, трапеции, образованными сплетением нитей, на которые нанизаны белые, красные, желтые, синие, черные бусины. В основе этих геометрических форм лежат древние символические значения, отражающие в себе мифологические представления, мировоззрение народа о бытии. Треугольник на предметах украшения связан с именем божественной матери Умай. Согласно верованиям древних тюрок, эта богиня занимала особое место среди духов-покровителей, являясь символом божества жизни, рождения, создания семьи, смерти, покровительства детям и матерям, плодородия. Треугольник, лист, луна, гребень, ножницы и копыта также являлись символом матери Умай. Эти узоры были связаны с

⁴¹ Богословская И. Қорақалпоқ нақш санъатида зооморф унсурлар / San'at. 2009. №2. 15бет.

⁴² Левтеева Л. Дунган либослари ва тақинчоқлари //San'at. 2005. №3-4. 20бет.

⁴³ Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. Ташкент, 1987. С. 37.

⁴⁴ Бинафша Нодир. Хапамат ва гулбанд безаклари маънолари. // San'at. 2009. №1. 7бет.

дочерью матери-Земли, одним из главных образов в верованиях тенгрианства, древнетюркской богиней-матерью Умай. Умай, у всех тюркских народов, считалась также покровительницей беременных женщин и новорожденных. Само слово Умай означает материнский фактор. Это слово означает утробу матери и даже отрезанную пуповину⁴⁵. Некоторые исследователи отмечают, что рисунок скорпиона на изображениях также связан с образом богини-матери⁴⁶.

Наличие большого числа растительных изображений на вышивках также связан с изображением Великой богини-матери в качестве покровительницы всего мира, в том числе, растительного мира и природы. На вышивках можно встретить многочисленные традиционные символы, как гребень, лук, копьё, символизирующих богиню.

Ромб также считался символом плодородия⁴⁷. Ромб с двенадцатью крючками в орнаментах также считался тамгой. Двенадцать крючков на тамге являлось указанием на двенадцать лет. Как известно, в календаре древних тюрков учитывались не только дни, месяцы, но и двенадцатилетний животный цикл. По этой причине каждый год имел название определенного животного.⁴⁸

Украшение «гулбанд» также состояло из нитей красных бусин. В прежние времена в долине Сурхана его носили с целью предотвращения такой болезни, как краснуха, от которой в то время умирало много детей. По этой причине женщины оазиса носили его также в качестве амулета, оберегающего семейное счастье и спокойствие. К тому же, амулет являлся не просто представлением о защите, а символической идеей развитой с целью⁴⁹.

Одними из самых древних изображений, использующихся в ювелирном деле, являются такие органы человека, как рука и голова. Несомненно, в древности люди считали руку человека основой его способности работать. Амулеты в форме руки назывались у христиан «руками Марии», у мусульман «руками Биби Фатимы», у вавилонян «руками Иштар», а у древних египтян «руками Исиды». По утверждению Д. Фахретдиновой, так как изображение головы, нашедшее свое отражение на предметах украшения, было похоже на бутон, зерно, его можно считать символом начала жизни, процветания природы. А изображения таких небесных тел, занявших место на украшениях, как солнце и звезды, считаются символом сил природы, дарующих людям плоды⁵⁰.

В Средней Азии, как и в других странах, солнце представлялось в форме шара и круга, которые изображались рядом со звездами и другими небесными телами. Во многих случаях, круг и шар изображались рядом с изображениями ромба или соцветий.

В прошлом в изделиях вышивки кочевых племен одной из основных тем была тема небесных светил, т.е. звезд и солнца, т.к. им требовалось хорошо знать карту звездного неба, дабы находить правильный путь при сезонных перекочевках, ориентируясь по

⁴⁵ Леви Стросс К. Структурная антропология. М.2001.

⁴⁶ Потапов Л.П. Умайбожество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник. 1972. М. 1973. С. 6.

⁴⁷ Бинафша Нодир. Хапамат ва гулбанд безаклари маънолари. // San'at. 2009. №1. 6бет..

⁴⁸ Керимов Л. Азербайджанский ковер. В 3х т. Т. III. Баку. 1983. С. 229.

⁴⁹ Gibbon K.F., Hale A. Uzbek Embroideries in the nomadic tradition. Minneapolis Institute of Arts. 2007.

⁵⁰ Фахретдинова Д.А. Указанное произведение. С. 9.

звездам⁵¹. На вышивках всех народов Средней Азии встречаются символы солнца и звезд, словно указывая на то, что они взяли людей под защиту неба. В тенгрианстве верховное божество отец Небо, вечное и бескрайнее, не представлялось в антропоморфном облике. Поэтому они изображались в форме дериватов небесных тел. На арабских коврах Кашкадарьи очень много изображаются такие небесные тела, как луна и звезды. Это связано с верой в небесные тела, которая имела у арабов доисламскую эпоху. В ковроткачестве арабов оазиса особое место занимают ковры «кизгилам». Этот ковер хранился в каждой семье в качестве священной реликвии. На этом ковре изображались священные символы, которые должны защищать молодую семью от дурного глаза и злых сил. В частности, на данном ковре изображается стилизованное изображение двух птиц. Под символом двух птиц подразумевается муж и жена, и он имеет значение счастливый брак и продолжение поколений⁵².

Уместно отметить, что подобные изображения, в частности, встречаются на каждом атрибуте шамана и имеет присущие себе символические значения. Согласно этому, на бубен шамана наносятся рисунки соответственно «модели мира», т.е. на него наносятся также рисунки духов, являющихся помощниками Неба⁵³. Т.к., одной из основных целей шаманской практики была направлена на охрану здоровья и лечение больных, а также введения их в состояние транса. В частности, у практикующих шаманство нанайцев небесные божества и духи изображались на материи и бумаге в виде утки, змеи и других обликах⁵⁴.

Растительный орнамент, охватывая малочисленные темы, обширнее использовался в основном в архитектуре, гончарном производстве, вышивке и ковроткачестве.

В Кашкадарье на кошельках, безрукавках, камзолах, халатах, тюбетейках и других изделиях, изготавливаемых женщинами, наносится узорная вышивка, имеющая определенный смысл. К примеру, перец воспринимался как символ для защиты от сглаза, цветы – символ любви, жизни, а гранат – хлеба насущного и изобилия⁵⁵.

В частности, среди них был хорошо изучен символ граната, что нашло свое отражение во многих в научных исследованиях. Этот символ связан с процветающей на этой территории культурой земледелия и связанными с ней обрядами. Гранат считался символом плодородия. Богиня плодородия Анахита изображалась держащей веточку граната в руке. Китайцы также предавали гранату особое значение, и изображение граната считалось у них одним из символов мужского потомства (считалось много зерна – много детей, много сыновей; зерно и дети изображались одним иероглифом – цзи). Поэтому считалось, что в приданном невесты обязательно должна была быть заколка с изображением граната⁵⁶. Это сходство в значении символов связано с тем, что в древности через эти территории проходил Великий шелковый путь, а также прочными культурными и этническими связями, имевшими место между двумя регионами. Учитывая, что появление граната в Китае относится к средним векам, то

⁵¹ Гул Э. Лақай кашталари. // San'at. 2012. №3. 10бет.

⁵² Полевые записи. Кашкадарьинская область махалли города Касан. 2013 год.

⁵³ Смоляк А.В. Шаман: личность, функции, мировоззрение // Народы Нижнего Амура. Москва, 1972.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Полевые записи. Кашкадарьинская область город Шахрисабз. 2007 год.

⁵⁶ Фахретдинова Д.А. Указанное произведение. С. 11.

* Эта материя, называемая сегодня канва, в древности называлась боранбай и считалась специальной клетчатой материей. Узор вышивается так, как нанесен рисунок. Поэтому, если материя в клетку, узор получается тонким и изящным.

станет ясным, что обычаи, связанные с гранатом были заимствованы Китаем из Средней Азии.

На вышивках «ироқи» Шахрисабза изображение граната встречается в нескольких разновидностях – ветвистые гранаты, гладкие, с трещиной, с завитками, которые вышивались на ткани канва* в гармонии с другими мелкими узорами⁵⁷. Например, если гранат был символом изобилия и плодородия, то такие изображения, как перец означал защиту от сглаза и различных бед, миндаль – хлеб насущный, раскрывшиеся цветы – любовь, собрание ветвистых цветов – благополучную жизнь. Кроме того, иногда на вышивки наносились изображения кувшинчиков, птиц, деревьев и они означали образ жизни⁵⁸.

В вышивках в основном использовался растительный орнамент – ислими, в дополнение которому на них вышивались изображения птиц, луны, солнца, цветов, бутонов, сложные комбинированные узоры, а кроме того, с целью защиты от дурного глаза изображения ножа, меча. По этой причине, хозяева дома вешали вышивку для охраны семьи от сглаза и, кроме того, эти вышивки играли роль оберега.

В древнем Иране нанесение на головные уборы изображения деревьев и листьев превратилось в традицию. Лист издавна считался символом жизни и пробуждения природы⁵⁹.

Тюльпаны, пара птиц и ветви с распускающимися цветами, изображенные узбекских национальных сюзане, зардевах (золотошвейное покрывало), также пробуждали присущие себе локальные семантические представления. В частности, такие сюзане вывешивались в комнату молодоженов с хорошими помыслами, т.е. чтобы их жизнь была счастливой, и они всегда ходили парой.

Кроме того, заслуживает внимания, что вышитые «бўғжом» (большой квадратный кусок материи для завёртывания одеяла, одежды и т.п.) кунгратов, в основном, украшены узорами в виде растений, пробуждающие чувство предвещения мира и согласия⁶⁰.

Цветовой колорит на вышивках Сурхана в основном состоит из ярких желтых, синих, красных, фиолетовых цветов. Вышивальщицы отображали на своих вышивках различные цветы, как «гулихавтранг» (состоящий из семи цветов, подобных радуге – *Авт.*), «гулисавсар», «гултожихўроз», «зомуча гул», «рафида гуллар»⁶¹.

Нашедшие отражения на предметах ремесленного производства изображения серпа месяца выражает связь с животным миром, а солнечный круг с растительным и человеческим миром. К тому же, в этих семантических символах, также нашли свое отражение идеология, высокая духовность, многовековые традиции и обычаи, религиозное и мирское мировоззрение, образ жизни, и они основаны на бессмертном наследии предков. В частности, зооморфные изображения на узорах появились в связи

⁵⁷ Там же. С. 9.

⁵⁸ Полевые записи. Кашкадарьинская область Шахрисабзский районы. 2009 год.

⁵⁹ Лунеева В. Ўзбекистонда бош кийимлари безаги тарихидан // San'at. 2005. №3-4. 9-бет.

⁶⁰ Носирова З. Бойсун нақшларида баҳор ифори ...Б.8.

⁶¹ Там же. С. 82.

верованиями, религиозными представлениями древних народов и отражают в себе символические смыслы.

Хотя уже в начале XX века смысл многих узоров был уже забыт, одна их часть и сейчас используется в качестве символа защиты от злых сил. Кроме того, вышивки Ташкента выделяются красными, темно-красными и светло-красными цветами от местных вышивок других областей, что составляет их локальные особенности⁶². В Ташкенте имелось два вида вышивки: «палак»* и «гулкўрпа». Слово «палак» заимствовано из арабского языка и является производным от слова «фалак» в значении небо⁶³. Кроме того, вышивка, называемая в Ташкенте «палак», вышивалась шелковыми или простыми нитями, и их такие разновидности, как «ой палак», «тоғора палак», «юлдуз палак», изображались, обогащаясь небесными телами⁶⁴. Если вышивки Бухары выделялись легкими изящными веточками с цветами, кругами, вышитыми на белой материи, то вышивки Нураты своими растительными орнаментами занимали высокие места в Средней Азии. На вышивках Шахрисабза разновидности «ироқи» узорами заполняется вся поверхность, не оставляя пустого места (в форме ковра – *Авт.*), а вышивки Сурхандарьи выделяются кругами темно-красного и желтого цвета последовательно расположенными на сатине, которые со всех сторон украшены веточками, а также своими яркими цветами. Надо обратить внимание на то, использование различных цветов в таких отраслях ремесленного производства Южного Узбекистана, как ткачество (в основном, производство материи), вышивание, гончарное ремесло, ковроткачество и др., являясь своеобразными, имели также определенный символический смысл. В частности, гармония синего, голубого, желтого и красного цветов на вышивках Шахрисабза является выражением процесса пробуждения природы⁶⁵.

На неглазурованных керамических изделиях Кашдарьинского оазиса было широко распространено нанесение выпуклых орнаментов. Самыми распространенными среди них в основном были зооморфные орнаменты, изображения змей, грудей женщины, рогов барана и др.

Среди предметов гончарного ремесла, произведенных в Карши в конце XVIII – начале XX века, выделяются хумы, покрытые белой блестящей глазурью, на которых имеются узоры «юлдуз гул» («цветок-звезда»), «бахор новдаси» («ветвь весны»), хлопковая коробочка.

Уместно отметить, что с развитием гончарного ремесла, глазурованная керамика стала украшаться узором в виде отдельных пятнышек. В узорах получили развитие неразделимо геометрические, стилизованные растительные и эпиграфические мотивы⁶⁶. В гончарном ремесле оазиса для украшения продукции также использовали в основном геометрический и растительный орнаменты. Среди них изделия с узорами в виде локонов, множества цветов, очень много встречаются в гончарном ремесле Шахрисабза.

⁶² Абдуллаев Т.А. Ремесла Узбекистана XIX – XXвв. Путеводитель. Т., Фан. 1976. с. 33.

* Название вышивки, украшенной узором в виде круга и звездами, в Ташкенте и Пскенте. В конце XIX – начале XX века так называлось также украшение вышивок Самарканда.

⁶³ Сухарева О.А. Сузани. Среднеазиатская декоративная вышивка. М., 2006. с. 133.

⁶⁴ Ўзбекистон амалий санъати...20-бет.

⁶⁵ Гул Э. Ўзбекистон бадий тўқимачилигида ранглар жилоси. / San'at. 2008. №34. 23бет.

⁶⁶ Пугаченкова Г.А. Очик осмон остидаги музей. Т. 1981. 15-бет.

В том числе, если для гончарного ремесла Бухары и Гиждувана характерны узоры «жыйдагул», «чертак», «бўтагул», «бодомча гули», то на гончарных изделиях Каттакургана широко распространены орнаменты «панжагул», «қалам-чиндаста», «шона», «чашмик», «булбул» и др.

Таким образом, узоры на предметах ремесленного производства указывают на наличие связи между духовным миром, характерного для эпох и всех слоев общества. Они останутся вечным источником, раскрывающим домусульманские и исламские традиции, национальный культурно-исторический процесс. Мы можем наблюдать, что такие семантические символы находят свое отражение во всех отраслях узбекского народного ремесленного производства.

Литературы:

1. Абдуллаев Т.А. Ремесла Узбекистана XIX – XXвв. Путеводитель. Т., Фан. 1976. с. 33.
2. Альмеева Д. Бухорой шарифнинг заргарлик санъати // Мозийдан садо. Тошкент, 2002. №3, 9-бет.
3. Бинафша Нодир. Ўзбекистон жанубий худудидаги кўнғиротлар бадий хунармандчилиги / San'at. 2013. №2. 18бет.
4. Бинафша Нодир. Хапамат ва гулбанд безаклари маънолари. // San'at. 2009. №1. 6бет.
5. Богословская И. Қорақалпоқ нақш санъатида зооморф унсурлар // San'at. 2009. №2. 16бет.
6. Богословская И. Қорақалпоқ безак нақшларидаги сирли хатлар. // San'at. 2008. №2. 8бет.
7. Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1975. С. 284.
8. Вайнштейн С.Н. Мир кочевников центра Азии. – М., Наука, 1991. - С.178.
9. Gibbon K.F., Hale A. Uzbek Embroideries in the nomadic tradition. Minneapolis Institute of Arts. 2007.
10. Гул Э. Жойнамоздаги рамзлар // San'at. 2001. №3. 15-бет.
11. Гюль Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана. – Т. 2005. С. 12.
12. Гул Э. Ўзбекистон бадий тўқимачилигида ранглар жилоси. / San'at. 2008. №34. 23бет.
13. Гул Э. Лақай кашталари. // San'at. 2012. №3. 10бет.
14. Дудин С.М. Ковровые изделия Средней Азии // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т.УИ., Л., 1928. с. 102- 104.
15. Дудин С.М. Ковровые словарь русского языка. Т.1, М-СПб., 1912. С. 140.
16. Есбергенов Х. Вопросы этнической истории и традиционной культуры каракалпаков // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус, 1989. 67бет.
17. История материальной культуры народов Узбекистана. – Т., 1961. – С.87.
18. Кадишева О. Гиламда юлдузли тунлар жилоси. // San'at. 2013. №1. 26бет.
19. Кармышева Б. Локайские мапрачи и ильгичи // Сообщения Республиканского историкокраеведческого музея. Вып. 2. История и этнография. Сталинабад, 1955. С. 149.
20. Kate Fitz Gibbon and Andrew Hale. Uzbek Embroideries in the nomadic tradition. Minneapolis Institute of Arts. 2007. P. 122.
21. Керимов Л. Азербайджанский ковер. В 3х т. Т. III. Баку. 1983. С. 229.
22. Леви Стросс К. Структурная антропология. М. 2001.
23. Левтеева Л. Дунган либослари ва тақинчоқлари // San'at. 2005. №3-4. 20бет.
24. Личные наблюдения. 2008-2013 годы.

25. Лунеева В. Ўзбекистонда бош кийимлари беаги тарихидан // San'at. 2005. №3-4. 9-бет.
26. Мошкова В. Ковры народов Средней Азии. Конца XIX – начала XXвв. Ташкент. 1970.
27. Назаров Н. Ўзбек-лақайлари этномаданий қирраларини ўрганишнинг баъзи жиҳатлари // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. Тошкент. Наманган."Акад.К.Шониезов ўқишлари" туркумидаги IV Республика илмий- назарий конференция материаллари.2007. 96-бет.
28. Низомов А., Низомова М. Гилам жилоси // Мозийдан садо. 2003.№3-4. - Б. 67.
29. Носирова З. Бойсун нақшларида баҳор ифори// Мозийдан садо. 2008. №1. Б.7-8.
30. Полевые записи. Кашкадарьинская область город Шахрисабз. 2007- 2013 годы.
31. Потапов Л.П. Умайбожество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник. 1972. М. 1973. С. 6.
32. Пугаченкова Г.А. Очиқ осмон остидаги музей. Т. 1981. 15-бет.
33. Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. Ташкент, 1987. С. 37.
34. Семенов А. Ковры русского Туркестана. Спб, 1908. С. 43.
35. Сирожидинов Ш. Дин ҳақида суҳбатлар // Ёшлик. №1.. 2008. 39-бет.
36. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С.315
37. Смоляк А.В. Шаман: личность, функции, мировоззрение // Народы Нижнего Амура. Москва, 1972.
38. Сухарева О.А. Орнамент декоративных вышивок Самарканда и его связь с народными представлениями и верованиями (вторая половина XIX – нач. XX в) // СЭ. 1983. №6. С.78.
39. Сухарева О.А. Сузани. Среднеазиатская декоративная вышивка. М., 2006. с. 133.
40. Суюнова Д. Сўғд аёлларининг либослари./ San'at. 2012. №4. 56бет.
41. Турсуналиев К. Все цвета радуги. Ташкент, 1991. С. 4.
42. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. Ташкент, 1988. С. 99- 100.
43. Fitz Gibbon K., Hale A. Uzbek embroidery in the nomadic tradition (The Jack A and Aviva Robinson collection at the Minneapolis Institute of Arts)/ Singapore, 2007. P. 118 .
44. Хакимов А., Гюль Э. Байсун. Атлас художественных ремесел. Ташкент. 2006. С. 153-155.